

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Ю.І. Гулий, М.Є. Жидко

ОСНОВИ ПРИКЛАДНОЇ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ

Навчальний посібник

Харків «ХАІ» 2006

ББК Ю958 я73

Основи прикладної етнопсихології/ Ю.І. Гулий, М.Є. Жидко.-
Навч. посібник. – Харків: Нац. аерокосм. ун-т «Харк. авіац. ін-т»,
2006. - 84 с.

Розглянуто питання етнопсихологічного підходу до різних (патологічних, змінених, особливих) станів свідомості, а також конфліктологічні аспекти внутрішньо- і міжетнічної взаємодії.

Для студентів при самостійній роботі з курсу «Етнічна психологія і крос-культурні дослідження в психології», а також як додатковий матеріал при самостійній роботі в курсах «Антропологія», «Конфліктологія», «Психологія особистості», «Соціальна психологія», «Клінічна психологія», «Психологія сім'ї».

Бібліогр.: 27 назв

Рецензенти: д-р психол. наук, проф. О.М. Лактіонов,
канд. психол. наук, проф. Н.П. Крейдун

© Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут», 2006 р.

*Очнулся в цифрах ангельских крыл
Высоко над землей, где я так долго жил.
Небесные созданья несли мою постель -
Ворон, птица Сири и коростель.
Земля лежала, как невеста,
С которой спяну сняли венец.
Прекрасна и чиста, но
В глазах особый скорбец.*

*На льду Бел-озера один на один
Сошлись наш ангел Алкоголь
И их демон Кокаин.
Из Китеж-града шел на выручку клир,
Внесли святой червонец, и опять вышел мир.
Мадонну Джекки Браун взял в жены наш Бог-Отец.
Вначале было плохо,
Потом пришел обычный скорбец.*

*Я спрашивал у матери, я мучил отца
Вопросом - как мне уйти от моего скорбеца.
Потом меня прижал в углу херувим,
Сказал - без скорбеца ты здесь не будешь своим.
С тех пор я стал цыганом:
Сам себе пастух и сам дверь.
И я молюсь, как могу,
Чтобы мир сошел вам в души теперь.*

Б. Гребенщиков

Как бы внимательно вы ни читали эту книгу, вас ни на мгновение не покинет ощущение того, что вы что-то пропустили. Странное чувство недопонимания, легкое щекотание под кожей. Нечто похожее переживаешь, когда осознаешь, что проскочил мимо чего-то важного, мимо того, чему следовало бы уделить гораздо больше внимания.

Вам надо к этому привыкнуть. Однажды вы оглянетесь на прожитые дни, и ваша душа наполнится именно такими эмоциями.

Ч. Паланік

ВСТУП

*Эй, кто-нибудь помнит, Кто висит на кресте?
Праведников колбасит, как братву на кислоте.
Каждый раз, когда мне говорят, что мы вместе,
Я помню – больше всех денег приносит «груз 200».
В желтой подводной лодке мумии в рубке.
Колесо смеха обнаруживает свойства мясорубки.
Патриотизм значит просто – убей иноверца!
Эта трещина проходит сквозь мое сердце.
В мутной воде не видно концов,
Мертвые хоронят своих мертвецов.*

Б. Гребенщиков

*Иногда наша жизнь прорастает цветами,
Это значит, мой друг, Он прошел между нами,
Но увидеть Его нелегко.
И если вокруг одно лихо,
И привычное нам – слишком тонко,
Люби всех нас, Господи, тихо.
Люби всех нас, Господи, громко.*

Ю. Шевчук

Серед інших психологічних дисциплін етнопсихологію можна віднести до розряду «найстаріших предметів». Виникнувши ще із самого початку ХІХ ст. у працях Г.В.Ф. Гегеля (робота «Енциклопедія філософських наук», том «Суб'єктивний дух», розділ «Антропологія») і отримавши свій розвиток у працях таких основоположників світової та вітчизняної психології, як В. Вундт, В. Дільтей, Г.Г. Шпет (а також соціологи Е. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль, Р. Лебон, Г. Тард, П. Сорокін, історики В.О. Ключевський, М.О. Лосський, М.О. Бердяєв, І. Ільїн), етнопсихологія посіла певне місце в системі психологічного знання.

Проте, як відзначає О.О. Белик: «Розвиток сучасної цивілізації в останні п'ять-десять років значно актуалізував і додав інше звучання цілому ряду питань, які раніше вважалися областю «чистої науки» і цікавили лише фахівців. До них у першу чергу відноситься цикл проблем, що досліджуються етнопсихологією різних типів (це і роль змін в індустріальному світі, проблема конфліктів і міжетнічної напруженості, проблема адаптації в світі, що швидко змінюється)». Саме розгляду двох із цих актуальних проблем присвячено даний навчальний посібник.

Структурно навчальний посібник складається з двох розділів. У першому розглядається етнопсихологічний підхід до різних станів свідомості, проводиться психологічна диференціація між патологічними, зміненими і особливими станами свідомості. В межах вивчення змінених станів свідомості особлива увага приділяється етнонаркологічним аспектам – історії проникнення й інтеграції в євроатлантичну культуру основних наркотичних засобів маніпуляції свідомістю, починаючи від алкоголю

і закінчуючи віртуальною реальністю. В цьому відношенні даний розділ є своєрідним продовженням робіт «Психотерапія в особливих станах свідомості: історія, теорія, практика» і «Вступ до психологічної антропології».

У другому розділі аналізуються конфліктологічні аспекти внутрішньо- і міжетнічної взаємодії. Особливий акцент робиться на діяльнісному підході до аналізу етнічних конфліктів, який дозволяє виявити базові механізми взаємодетермінації етнічних властивостей психічної діяльності й етнокультурних особливостей типів і форм практичної діяльності в процесі внутрішньо- і міжетнічної взаємодії.

Автори вважають своїм приємним обов'язком подякувати всім, хто був причетним до написання та підготовки до видання цієї роботи:

- асистента кафедри політології й історії України Георгія Георгійовича Півня – за цінні консультації в області історії;

- старшого викладача кафедри хімії Світлану Григорівну Харченко – за допомогу в редагуванні назв психоактивних речовин;

- асистента кафедри психології Олену Вікторівну Долгополову – за підтримку під час написання;

- теле- і радіоведучого Віктора Фоменка – за можливість обговорити багато з поданих тут ідей під час «прямих ефірів».

Крім того, ця робота ніколи б не відбулася без незримого натхнення тієї, кому вона присвячена.

1. ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО РІЗНИХ СТАНІВ СВІДОМОСТІ

Можно сказать, что современная психотерапевтика стоит к традиционной и научной психологии в том же отношении, что художественный авангард - к традиционному и классическому искусству, т.е. артифицирует и приватизирует психические деятельности.

О.І. Генісаретський

*Жизнь ползет, как змея в траве,
Пока мы водим хоровод у фонтана.
Сейчас ты в танках, но что ты заплывешь,
Когда из-за гор начнет дуть трамонтано?*

Б. Гребенщиков

Однією з найважливіших практичних проблем сучасної прикладної етнопсихології є пошук диференціальних критеріїв між психопатологічними, зміненими і особливими станами свідомості. Поставлене на початку ХХ ст. у рамках психологічної антропології (зокрема, школи «Культура і Особистість»¹) питання про відносність понять психічної норми й патології в різних культурах, накопичення цікавих фактів, які важко пояснити, з життя традиційних співтовариств дали могутній імпульс до найрізноманітніших міждисциплінарних досліджень у цій галузі і привели до виникнення такого напрямку, як етнопсихіатрія або транскультурна психіатрія.

Сплеск інтересу до стародавніх духовних практик, порівняльний аналіз застосування методів сучасної психотерапії та народної медицини, спрямованої на позбавлення від психопатології, показав достатню кількість теоретичних і практичних паралелей, існуючих між цими методами, і привів до появи такого напрямку, як транскультурна психотерапія. Необхідність загальнопсихологічної бази для вирішення цілої низки поставлених у тому чи іншому напрямках задач простимулювало виникнення етнопсихологічного підходу до дослідження картографій свідомості та її станів².

Із загальної психології відомо, що свідомість – це «вищий рівень психічного відображення і саморегуляції, властивий тільки людині як суспільно-історичній істоті. Емпірично свідомість виступає як безперервно змінна сукупність почуттєвих і розумових образів, що безпосере-

¹ Більш детально див. Жидко М.Е. Введение в психологическую антропологию: Учеб. пособие. – Х.: Нац. аэрокосм. ун-т «Харьк. авиац. ин-т», 2004. – 173 с.

² Необхідно відмітити, що взагалі «історія психології демонструє, що розуміння свідомості є, напевно, самою важкою проблемою, яку дотепер так і не вдалося вирішити ні з матеріалістичних, ні з ідеалістичних позицій. Саме з цієї причини галузь психологічної науки, що стосується поняття про свідомість, дотепер залишається однією з найменш розроблених» [2, с. 721].

дньо предстають перед суб'єктом в його «внутрішньому досвіді» і передбачають його практичну діяльність» [19, с. 368-369].

В структуру свідомості, що виділяється А.В. Петровським і М.Г. Ярошевським, входять: 1) найважливіші пізнавальні процеси (відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення і уява); 2) здатність розрізняти суб'єкт й об'єкт (самосвідомість і свідомість навколишнього світу); 3) здатність забезпечення цілепокладаючої діяльності (вольової, цілеспрямованої, критично оцінюваної); 4) відношення до реальної дійсності, її переживання. Свідомість характеризується такими властивостями, як активність, інтенціональність, здатність до рефлексії, мотиваційно-ціннісний характер, а також різними рівнями ясності (усвідомленості). Різне походження, вираженість структурних елементів і властивостей свідомості, а також їх комбінація дозволяють розуміти свідомість не як єдиний стан (потік), а як деяку безліч станів. При цьому ті небагаті й дуже умовні наукові картографії свідомості дивним чином нагадують уявлення, які спрадавна існують у духовних практиках (наприклад, у буддійській традиції існує певний «алфавіт» зі 100 дхарм, в якому зафіксовані канонічні стани свідомості)³.

Ще в кінці ХІХ ст. відомий американський психолог У. Джемс писав про те, що «наша нормальна безсонна свідомість є лише одним певним типом свідомості, тоді як навкруги нього, відокремлені найтонкішою із завіс, лежать потенційні форми свідомості, абсолютно від нього відмінної». У подальших дослідженнях в області трансперсональної психології (А. Маслоу, Дж. Мішлаф, С. Гроф та ін.) було показано, що стан свідомості, який ми ідентифікуємо як єдиний (частіше всього його позначають як безсонний або звичайний), подібний, за влучною метафорою А. Уотса, «невеличкому острову, оточеному величезним океаном непередбачуваної і незвіданої свідомості, хвилі якої безперервно б'ють об бар'єрні рифи звичного для нас усвідомлення, поки одного разу абсолютно несподівано не пробиваються крізь них і не заливають наш острів знанням широкої, переважно недослідженої, але надзвичайно реальної сфери свідомості нового світу». Точно так же кожна культура припускає деякий спектр звичних станів свідомості, який відповідно класифікується як «норма»⁴. Спон-

³ Відомий вітчизняний трансперсональний психолог В. Козлов у монографії «Личностный рост. Методы и техники» (2004 р.) відзначає: «У даний час в європейській психологічній традиції немає загальноприйнятої класифікації станів свідомості. Визначення станів свідомості надзвичайно розмиті і не дозволяють виділити якісної різниці між ними».

⁴ Ми говоримо про «звичайний стан свідомості» як про спектр станів, в якому флукутує (плаває) актуальний стан свідомості. Одним краєм такого спектра виступає повне усвідомлення (абсолютно розширена свідомість), іншим - трансний стан свідомості (цілком звужена свідомість). Транс (від франц. transe – «заціпеніння») характеризується особою (нульовою) відчуженістю свідомості, що виникає спеціально (наприклад, при сугестивному впливі на психіку) або спонтанно, при «застріванні» уваги на об'єктах інтроспекції чи якостях сприйняття зовнішніх предметів (наприклад, людина «замислюється», розглядаючи пейзаж за вікном під час поїз-

танний або цілеспрямований вихід за межі цієї «норми» оцінюється залежно від того, наскільки в даному етносі розвинута культура «граничних» або «альтернативних» станів свідомості (наприклад, модель сновидінь). Як показують антропологічні спостереження, в багатьох традиційних культурах стани свідомості, що розцінюються представником європейської культури як патологічні, не тільки не сприймаються так представниками даної етнічної групи, але й інституалізуються в різних ритуалах. Прикладом може служити стан так званої *одержимості*, який може виникати як прояв істеричної патології і як стан свідомості, що виникає в результаті спеціального, дуже складного ритуального процесу. З погляду представника культури, що має недостатню/іншу картографію свідомості і те, і інше є наслідком хворобливого стану психіки. Тим часом, як свідчить Етнографічний атлас Мердока, ритуальні стани одержимості зустрічаються у 90% суспільств із 488 (а у північноамериканських індіанців – у 97%). Такі розбіжності в ідентифікації станів свідомості можуть служити джерелом стигматизації тих чи інших етнічних груп і культур⁵.

Особливо гостро ця проблема стоїть зараз, коли граничні стани свідомості стало можливим вивчати не тільки на матеріалі традиційних суспільств, але і на прикладі культур розвинутих країн. Експериментування зі змінюючими стани свідомості наркотичними речовинами (перш за все ЛСД), що виникли в 60-ті роки, досвід різних духовних і психологічних практик (йоги, буддизму, суфізму, трансперсональної психотерапії), розвиток і популярність психоделічної субкультури ставлять перед психологами, медиками, антропологами, політологами, філософами ряд досить важких питань: в чому полягає соціальне й ін-

дки в громадському транспорті). У трансі помітно підвищується сугестивність, підсилюється репродуктивна активність пам'яті й функції уяви (життя в минулому чи в майбутньому), виникає феномен «буквалізму», обмеження сенсорної сфери, часткова чи повна амнезія. Процес флуктуації від повної усвідомленості до трансовості в більшості людей має мимовільний характер і визначається тим, наскільки зовнішня та внутрішня діяльність людини може бути реалізована за допомогою алгоритмів, що задані на рівні генетичних програм і соціальних навичок. Відзначимо, що ми не розглядаємо подібну «автоматизацію» свідомості негативно – вироблена в ході психічної еволюції людства і процесу соціалізації конкретного індивіда, вона має позитивний сенс в аспекті економії психічної та фізичної енергії.

⁵ С. Гроф наводить прекрасну ілюстрацію цього на прикладі інтерпретації незвичайного духовного досвіду в європейській культурі: «Духовність і релігію в західній психіатрії тлумачили як щось таке, що генерується людською психікою у відповідь на зовнішні впливи – на приголомшуючий вплив навколишнього світу, погрозу смерті, страх невідомого, конфліктні відношення з батьками і т.п. Єдиною структурою, де можна було безпосередньо випробувати альтернативні реальності духовної природи, були донедавна рамки душевної хвороби. У конкретній клінічній роботі з пацієнтами з релігійними віруваннями звичайно мирилися, якщо їх розділяли великі групи людей. Ідіосинкратичні системи вірувань, що відхиляються від регламентованих і культурно прийнятних форм, чи прямі переживання духовних реальностей звичайно тлумачуться як патологічні, що свідчать про психотичний процес».

дивідуальне значення виходу в граничні стани свідомості? Чому цей вихід у ряді випадків має терапевтичний ефект? Чи можливо, що це цілком природні «способи підтримки нормального функціонування етносоціального організму, що сформувалися в процесі історичного розвитку?». Деякі дослідники йдуть далі і взагалі радикально ставлять питання про те, чи не «є, нарешті, патологією в загальносоціальному значенні відсутність поведінки, що відхиляється?» [3,с.224].

Однією з нечисленних робіт у цій галузі є розділ американського антрополога Е.Бургіньон у книзі «Психологічна антропологія», де вона на основі співвідношення станів свідомості з такими параметрами, як тип економіки і стать, виділяє два основних типи граничних станів свідомості в традиційних співтовариствах: 1) транс (Т) і 2) істеричний транс (ІТ). Вивчивши декілька традиційних суспільств, Е. Бургіньон показує, що Т (складається в основному з видінь, різного роду галюцинацій і т.п.) властивий, як правило, чоловікам, тоді як ІТ – в більшості своїй є долею жінок. Т поширений там, де полювання – основний спосіб підтримки існування: ІТ – там, де життя людей залежить від сільського господарства, виробництва їжі. Відповідно ці види граничних станів свідомості поширені і географічно.

Тому висновки, які вона робить, мають соціологічний характер: «Транс відповідає суспільствам мисливців і збирачів з мінімальною стратифікацією і слабо вираженою ієрархічністю, тоді як істеричний транс пов'язаний з аграрним суспільством, класовим розшаруванням і високим ступенем розвинутої політичних ієрархічних структур». Але чи пояснюють ці висновки значення входження в ті чи інші граничні стани свідомості, психотерапевтичні трансформації, що відбуваються в них, вибір певних станів свідомості для інституціоналізації? Е. Бургіньон сама відповідає на це запитання: «Ми потребуємо ще один елемент - структуру особистості, що включає в себе певний тип самосприйняття як характерний шлях подолання інтраперсональних та інтерперсональних конфліктів».

Така постановка питання про особливу структуру особистості приводить до проблеми прийнятої в культурі моделі самодослідження і побудови картографії психічного. Так, у тій же самій роботі Е. Бургіньон наведені психологічні відмінності між трансом та істеричною одержимістю. Вона підкреслює, що в трансі людина «взаємодіє з іншим, в одержимому трансі його учасник стає іншим. Транс, коротко, - це переживання; одержимий транс – це уявлення». Після Т людина звичайно пам'ятає свої переживання; одержимість супроводжується амнезією. Важливо, що жінки дуже рідко застосовують наркологічні речовини для входження в стан одержимості (для цього в основному використовують ритмічну музику, танці і спів, що забезпечує гіпервентиляцію легенів); у чоловіків транс викликається *гіпоглікемією*⁶, яка

⁶ Гіпоглікемія – хвороба, що досить вивчена сучасною медициною, полягає в недостатці глюкози в крові. Як указує американський дослідник етнічних психозів

моделюється сенсорною депривацією, постом і наркотиками. Як укажує О.О. Белик, у цьому простежується зворотний зв'язок між фізичною та психічною активністю. Чоловік, що входить у транс, фізично пасивний, проте психологічно активний в своїй уяві. Одержима істеричним трансом жінка, навпаки, психологічно пасивна, проте її «тіло використовується як посередник між духами та іншими людьми» [3, с. 262], що беруть участь у ритуалі як спостерігачі.

На наш погляд, саме різниця в психологічних засадах різних моделей самовивчення і картографій свідомості може виступати як критерії класифікації граничних станів свідомості. Такими критеріями є походження, спрямованість і наслідки граничних станів свідомості. За цими критеріями ми виділяємо патологічні, змінені та особливі стани свідомості, які детальніше будуть проаналізовані далі.

1.1. Патологічні стани свідомості

Патологічні стани свідомості (ПСС) пов'язані з порушенням функціонування однієї з її властивостей або свідомості в цілому чи обумовлені різними психофізіологічними розладами: травмами мозку, поразкою хімічними або біологічними отруйними речовинами, інфекціями, порушеннями мозкового кровообігу або злоякісними процесами в центральній нервовій системі (перелік патологічних станів свідомості наведений в Додатку). Частіше за все в ці патологічні стани людина входить випадково, вона безсила самотійно впоратися з ними, і вони призводять до погіршення фізичного та психічного здоров'я (аж до виникнення дефектів функціонування). Але патологічні стани свідомості можуть бути тісним чином пов'язані з особливими станами свідомості⁷.

Р. Болтон, низький рівень глюкози в крові чи його різке зниження в результаті стресу є найважливішою причиною такого етнічного психозу, як «сусто» (від. ісп. *Susto* – переляк), що розповсюджений в Латинській Америці.

⁷ Цей взаємозв'язок прекрасно описано у романі Ф.М. Достоєвського «Идиот»: «Он задумался, между прочим, о том, что в эпилептическом состоянии его была одна степень почти пред самым припадком (если только припадок проходил наяву), когда вдруг, среди грусти, душевного мрака, давления, мгновениями как бы воспламенялся его мозг и с необыкновенным порывом напрягались разом все жизненные силы его. Ощущение жизни, самосознания почти удесятерилось в эти мгновения, продолжавшиеся как молнии. Ум, сердце озарялись необыкновенным светом; все волнения, все сомнения его, все беспокойства как бы умиротворялись разом, разрешались в какое-то высшее спокойствие, полное ясней, гармоничной радости и надежды, полное разума и окончательной причины. Но эти моменты, эти проблески были еще только предчувствием той окончательной секунды (никогда не более секунды), с которой начинался самый припадок. Эта секунда была, конечно, невыносима. Раздумывая об этом мгновении впоследствии, уже в здоровом состоянии, он часто говорил сам себе: что ведь все эти молнии и проблески высшего самоощущения и самосознания, а стало быть и «высшего бытия», не что иное, как болезнь, как нарушение нормального состояния, а если так, то это вовсе не высшее бытие, а, напротив, должно быть причислено к самому низшему. И, однако же, он все-таки дошел, наконец, до чрезвычайно парадокса-

1.2. Змінені стани свідомості та психоактивні речовини

*Когда видишь то, что у тебя перед глазами, то
ровно ничего не видишь... Я тебе уже сказала,
что миром правит невидимое...*

М.Метерлинк

Змінені стани свідомості (ЗСС) викликаються штучною стимуляцією динаміки свідомості за допомогою об'єктів зовнішнього світу або фізичної активності (психоактивні речовини, кровопускання, бічування, використання низьких частот і швидких ритмів, аскези, сексуальні оргії⁸, сучасні комп'ютерні технології і т.п.)⁸. Вхідження в ці стани

льного вывода: «Что же в том, что это болезнь? – решил он, наконец, какое до того дело, что это напряжение ненормальное, если самый результат, если минута ощущения, припоминаемая и рассматриваемая уже в здоровом состоянии, оказывается в высшей степени гармонией, красотой, дает неслыханное и негаданное дотоле чувство полноты, меры, примирения и восторженного молитвенного слияния с самым высшим синтезом жизни?». Эти туманные выражения казались ему самому очень понятными, хотя еще слишком слабыми. В том же, что это действительно «красота и молитва», что это действительно «высший синтез жизни», в этом он сомневаться не мог, да и сомнений не мог допустить. Ведь не видения же какие-нибудь снились ему в этот момент, как от гашиша, опиума или вина, унижающие рассудок и искажающие душу, ненормальные и несуществующие? Об этом он мог здраво судить по окончании болезненного состояния. Мгновения эти были именно одним только необыкновенным усилием самосознания, - если бы надо было выразить это состояние одним словом, - самосознания и в то же время самоощущения, в высшей степени непосредственного. Если в ту секунду, то есть в самый последний сознательный момент пред припадком, если успевалось ясно и сознательно сказать себе: «Да, за этот момент можно отдать всю жизнь!», то, конечно, этот момент сам по себе и стоил всей жизни. Впрочем, за диалектическую часть своего вывода он не стоял: отупение, душевный мрак, идиотизм стояли пред ним ярким последствием этих «высочайших минут». Серьезно, разумеется, он не стал бы спорить. В выводе, то есть в его оценке этой минуты, без сомнения, заключалась ошибка, но действительность ощущения все-таки несколько смущала его. Что же, в самом деле, делать с действительностью? Ведь это самое бывало же, ведь он сам же успевал сказать себе в ту самую секунду, что эта секунда, по беспредельному счастью, им вполне ощущаемому, пожалуй, и могла бы стоить всей жизни. «В этот момент, - как говорил он однажды Рогожину, в Москве, во время их тамошних сходов, - в этот момент мне как-то становится понятно необычайное слово о том, что времени больше не будет». «Вероятно, - прибавил он, улыбаясь, - это та же самая секунда, в которую не успел пролиться опрокинувшийся кувшин с водой эпилептика Магомета, успевшего, однако, в ту самую секунду обозреть все жилища аллаховы».

⁸ Ден Браун у засудженому і забороненому Ватиканом романі «Код да Винчи» дає таку інтерпретацію *Хієрогамосу* – містичному злиттю: «...то, что показалось Софии сексуальным ритуалом, на самом деле не имело ничего общего с эротикой. Это был духовный акт. Ведь с исторической точки зрения совокупление было тем актом, через который мужчина и женщина познают Бога. Древние считали мужчину созданием духовно несовершенным до тех пор, пока он не прошел через плотское познание священного женского начала. Физическое слияние с женщиной было единственным способом сделать мужчину совершенным с духовной точки зре-

вимагають перш за все цілеспрямованого виконання складної ритуальної процедури⁹. Вони не приводять до вираженого погіршення стану (хоча у випадку вживання психоактивних речовин цей ефект може виявлятися через тривалий відрізок часу) і можуть навіть мати терапевтичний характер, однак людина при цьому часто пасивна і слабо контролює цей процес, а також є в тому чи іншому ступені залежною від речовини, групи, іншої людини або ритуалу. У цьому значенні змінені стани близькі до патологічних станів свідомості – завдяки впливу на психофізіологію організму (особливо автономну нервову систему) індивід одержує можливість доступу до певних, недоступних у звичайному житті, станів свідомості, однак не усвідомлює їх, а задовольняється ефектом катарсису¹⁰ (викиду енергії, катектированої на цьому

ния, помогало ему овладеть «гносисом», то есть знанием божественного. Со времен Иисуса сексуальные ритуалы считались для мужчины единственным мостиком между землей и небесами. – Совокупляясь с женщиной, - сказал Лэнгдон, - мужчина достигал такого состояния, при котором сознание оставляло его. И тогда он мог видеть Бога.

София окинула его скептическим взглядом:

- Оргазм вместо молитвы?

В ответ Лэнгдон лишь пожал плечами. Следовало признать, что в целом София права. С чисто физиологической точки зрения оргазм у мужчины всегда сопровождается секундным помутнением рассудка. Эдаким ментальным вакуумом. Моментом истины, во время которого можно увидеть Бога. Гуру, занимающиеся медитацией, могли достичь такого состояния и без секса и часто описывали нирвану как нескончаемый духовный оргазм».

⁹ Ми особливо хочемо підкреслити те, що ритуал є однією з головних диференціальних характеристик ЗСС. А. Уоллес у роботі «Релігія: Антропологічна точка зору» виділяє чотири істотні риси ритуалу: 1) відмінність від «раціональної», практичної активності; 2) стереотипність; 3) повторюваність; 4) відтворюваність. Ритуал відбувається в особливому місці і часі, відділеному від повсякденного життя. Його основна функція - реорганізація досвіду індивіда у бік узгодження складного світу його переживань у соціально прийнятну систему символів, в «образ простого й упорядкованого світу». Крім того, згідно з О.О. Беликом, «ритуал являє собою тип дій, що компенсаторно заміщується, який не здійснює діяльно предметних перетворень, не має матеріально фіксованого результату у зовнішній активності. Один із найважливіших наслідків ритуалу – психотерапевтична компенсація, що часто складається в здійсненні спілкування, об'єднанні людей, подоланні самотності, тривоги, розладу із самим собою, відчуженості, відособленості та надає почуття належності до групи: соціальної, статевовікової, етнічної, конфесіональної» [3, с. 230-231].

¹⁰ Цікаво, що історія поняття «катарсис» (від греч. katharsis – очищення) бере свій початок від античних мислителів. Піфагор і його послідовники під ним трактували естетичні переживання при слуханні музики, що служать засобом для очищення душі. Геракліт, за свідченням стоїків, говорив про очищення вогнем. Платон висунув вчення про катарсис як звільнення душі від тіла, від пристрастей чи від насолод. Арістотель же, відзначаючи виховне й очисне значення мистецтва у своєму творі «Поетика», писав: «Трагедія є наслідування дії, важливої і закінченої, що має визначений обсяг, вироблена мовою, підсоложеною по-різному в різних її частинах, вироблене в дії, а не в оповіданні і здійснюване за допомогою співчуття і страху очищення (katharsis) подібних пристрастей». Однак середньовічні лікарі під

стані свідомості), чого, як відомо з психотерапії, недостатньо для особистісної зміни. Можна припустити, що тут спрацьовує описаний Б.С. Братусем на прикладі розвитку алкоголізму психологічний механізм зсуву «мотиву на мету» - самі способи зміни свідомості стають самодостатньою метою.

Цю сумну особливість ЗСС можна проілюструвати прикладом використання *психоактивних* речовин. Оскільки список таких речовин вже давно перевалив за тисячу найменувань і деякі препарати проявляють змішані властивості, частіше за все їх класифікують не за хімічною будовою молекул, а за тим ефектом, який вони справляють на людину. Найпростішу схему психологічної класифікації психоактивних речовин дав Е. Берн: а) наркотики - кокаїн та опіати; б) «понижувачі» - барбітурати, алкоголь; в) «підвищувачі - амфетаміни» (дексидрін, бензедрін, фенамін), leredphim та ін.; г) психоделіки - маріхуана, ЛСД, псилоцибін, мескалін та ін. Відзначимо, що такого розподілу дотримується більшість психологів. Проте наведемо ще одну класифікацію, що використовується в наркології і ґрунтується на фізіологічних механізмах дії психоактивних речовин: 1) препарати, які пригніблюють центральну нервову систему (алкоголь, опіум і його похідні - морфін, героїн, метадон та ін., а також барбітурати); 2) препарати, що пригнічують центральну нервову систему (ефедрин, амфетаміни, метедрін, кокаїн і його різновиди та ін.); 3) препарати, які мають галюциногенні властивості (деліріанти – токсичні клеї, летючі розчинники, лаки і психоделіки). В свою чергу, психоделіки підрозділяються на такі: а) малі (маріхуана (ТГК – тетрагідроканнабінол), мускатний горіх (елемінін), шкірка банана (бананадін) та ін.); б) великі (ЛСД, мескалін, псилоцибін, ібогаїн, ДМТ та ін.).

Історія проникнення психоактивних речовин в європейську цивілізацію вже сама по собі відображає не тільки зіткнення двох культурних картографій, але і спроби використання їх в економічних і політичних інтересах¹¹. Якщо не рахувати алкоголь, прихід психоактивних речовин і пов'язаних з ними вчень до Європи був пов'язаний з декількома історичними періодами.

1.2.1. Алкоголь

*Пятнадцать человек на сундук мертвеца.
Йо-хо-хо! И бутылка рома!
Пей, и дьявол тебя доведет до конца.
Йо-хо-хо! И бутылка рома!*

Р.Л. Стивенсон

катарсисом розуміли цілком матеріальну процедуру очищення організму від надлишків жовчі, «дурної крові» і т.п.

¹¹ Одна з «живих легенд» психоделічної революції Т. Лірі так пояснював це: «Психоактивні речовини є найбільш могутніми засобами, які має людство, для керування своєю свідомістю, своїм мозком, розвитку нової мови, побудови нового суспільства, нових культур і субкультур» [23,с. 12-15].

*Скажи моим братьям, что я стал большой.
Скажи сестре, что я болен душой.
Я мог бы быть обычным человеком,
Но я упустил эту роль.
Зашел в бесконечный лес.
Гляжу вверх, но я не вижу небес.
Скажи в церкви, что в дверях стоит бес –
Демон Алкоголь.
Мама, я не могу больше пить,
Мама, я не могу больше пить,
Мама, вылей все, что стоит на столе,-
Я не могу больше пить.
На мне – железный аркан.
Я крещусь, когда я вижу стакан,
Я не в силах поддерживать этот обман –
Я не могу больше пить!*

Б. Гребенщиков

Алкоголь швидше за все був найпершою (можливо, за винятком грибів) психоактивною речовиною, яку використовували наші первісні предки. Найімовірніше перші алкогольні напої з'явилися з меду і фруктових соків¹², що заграли.

Мед був тісно пов'язаний з обрядами Великої Богині в архаїчній мінойській цивілізації і був найважливішим елементом в міфології Діоніса¹³.

Подальше виродження релігійного таїнства у вживанні алкоголю привело до культивування винограду як «винної рослини»¹⁴.

Вино стало відігравати центральну роль у більш пізній грецькій культурі, що можна простежити на прикладі зміни в класичний період тривожної фігури екстатичного Діоніса на хтивого

¹² Польові дослідження свідчать, що в природному середовищі більшість тварин прагне до завантаженої алкоголем їжі заради забезпечуваних нею запаху, смаку, калорій чи поживності. Сп'яніння — побічний ефект, але не настільки серйозний, щоб удержати їх від подальшого її споживання. Так, короткострокові періоди сп'яніння описані в птахів, єнотів, коней і навіть в ос і метеликів.

¹³ За словами римського поета Овідія, саме Діоніс відкрив мед, а священна площа, на якій менади (його служниці) виконували свій ритуальний танець, була залита молоком, вином і «нектаром бджіл». Говорилося також, що мед капав з тирсів (жезлів, що носили при собі менади). Розповідаючи про підношення меду в мінойській релігії, К. Керенї зауважує: «Підношення меду, яке робили «господарці лабіринту», несе на собі стиль набагато більш раннього періоду: того етапу, на якому мінойська культура ще була пов'язана з «епохою меду»». Детальніше див. Жидко М.Є., Півень Г.Г. Вступ до психологічної антропології. Альтернативні картографії психіки. – Х.: Нац. аерокосм. ун-т, 2006.

¹⁴ Відмітимо, що виноградна лоза і сік винограду так само мають релігійне значення в історії багатьох народів. Її здатність звеселяти і сп'яняти вважалася проявом божественної одержимості. Крім того, виноградна лоза символізувала жіночу плідність, і її сік (в основному неферментований) випивався церемоніально для забезпечення плідності черева.

Бахуса (Вакха) - бога вина із зарослими шерстю ногами¹⁵. В стародавньому Римі вино вже стало використовуватися для придушення жіночого начала в культурі¹⁶. Подальші експерименти з ферментації зернових привели до створення пива, проте дистилюючий алкоголь древнім був невідомий. Відповідно і алкоголізм (надмірне споживання алкоголю, що має залежний (адиктивний) характер) не існував як соціальна проблема.

Перша згадка про якийсь дистилюючий вид алкоголю зустрічається в IV ст. н.е. в роботах китайського алхіміка Ге Хуна¹⁷. На Заході відкриття дистилюючого алкоголю приписувалося то алхіміку Раймонду Луллію, то його сучаснику і товаришу по алхімічних дослідженнях Арнольду де Вілланова. Легенда свідчить, що пошук чудодійної субстанції еліксиру привів до виготовлення «aqua vini» — першого бренді¹⁸. Як відзначає Т. Маккена, після цього «жодна речовина не зробила такої тривалої згубної дії на людей. Боротьба за виробництво, контроль і оподаткування алкоголю, за те, щоб винести його соціальні наслідки, відіграє значну роль в історії створення торгових імперій XVIII і XIX ст.». Особливо сильним психоактивним засобом алкоголь став після введення в обіг в Європі цукру, що потенціює його властивості.

1.2.2. Чай, кава, какао і цукор

*Так как есть две земли, и у них никогда
Не бывает общих границ.
И узнавший путь, кому-то обязан молчать.
Так что в лучших книгах всегда нет имен,*

¹⁵ Дотепер грецькі вина залишаються для вчених до деякої міри загадкою. Зміст у них алкоголю не міг перевищувати 14%, оскільки, коли процес шумування досягає цієї концентрації, подальше утворення алкоголю придушується. Однак за деякими описами грецькі вина вимагали багаторазового розведення, перш ніж їх можна було пити. Це наводить на думку, що вони були більше споріднені з екстрактами і настоянками інших рослинних есенцій, чим з тим вином, що відомо сьогодні. Це робило їх більш складними хімічно і, отже, більш оп'яняючими. Додавання до вина смоли (resin) у Греції при виготовленні «рецини» цілком може сходити до часів, коли інші рослини (приблизно беладонна чи дурман) також входили у вино.

¹⁶ Згідно з Л. Левінім, уже в Стародавньому Римі була накладена заборона на вживання жінками вина. Історія повна прикладів досить твердих покарань за порушення цього табу. Так, коли дружина Ігнація Меценія випила вина з барила, він забив її до смерті; його виправдали. Помпілій Фавн засік дружину до смерті за те, що вона випила його вино. А ще одну римлянку, досить знатну, присудили до голодної смерті лише з тієї причини, що вона відкрила шафу, де зберігалися ключі від винного льоху.

¹⁷ Обговорюючи рецепти виготовлення кіноварі, Ге Хун зауважує: «Вони подібні вину, що перебродило один раз; це неможливо порівняти з чистим, прозорим вином, що перебродило дев'ять разів».

¹⁸ Луллій створив свою універсальну панацею, ферментуючи вино з кінського гною в подвійній реторті протягом 20 днів, перш ніж дистилювати його грубим конденсатором із холодної води. Відповідно до свідчень Мейтсона, він був так уражений чудесами aqua vini, що вважав це відкриття явним провісником кінця світу.

*А в лучших картинах – лиц.
Чтобы сельские леди и джентльмены
Продолжали пить свой утренний чай.*

Б. Гребенщиков

*- Мишка, откуда вонища? Опять кофей ва-
рят?*

*- Царь-государь приказал боярыне и боя-
рышням с утра кофей пить, так и варим...*

- Знаю... Не скаль зубы...

- Воля ваша...

А. Толстой

Як це не здається дивним сьогодні, але одними з перших психо-активних речовин, що вплинули серйозним чином на свідомість жителів Середньовічної Європи, стали цукор, чай і кава.

З «більш розвинутого технічно і більш рафінованого естетично світу ісламу влилися в кровотік похмурої християнської Європи... кориця, гвоздика, мускатний горіх, його сушене лушпиння і кардамон, десятки інших екзотичних спецій, ароматичних речовин і фарбників для того, щоб розширити смак і гардероб закутаної в шерсть культури пива і хліба» [14]. Століттями на Сході цукор був відомий як рідкісна медична субстанція. Легенда свідчить, що персидський цар Хосров (531—578 рр. н.е.), двір якого був поблизу Джанді-Шапура, відправив до Індії посланців для вивчення чуток про екзотичні речовини. Серед них у Джанді-Шапур привезли з Індії суккар (перс. «shakar» або «shakkar», санскр. «sarkara»), відомий як «очеретяний мед», який ніби виготовляється бджолами з очерету (в Індії сік очерету очищали і обертали в цукор ще близько 300 р. н.е.). Його стали культивувати поблизу Джанді-Шапура. Довгий час цукор використовували тільки для підсолоджування гірких ліків, і лише набагато пізніше він став замінювати мед як звичайна солодкість. До Англії цукор потрапив близько 1319 р., а в Швеції став популярний до 1390 р. Це була дорога і екзотична новинка, яка переважно виступала в своїй традиційній медичній ролі: цукор робив прийнятною вкрай неприємну на смак мікстуру — суміш з лікарських трав, нутрощів тварин та інших компонентів, типову для середньовічної фармакопеї. До відкриття антибіотиків було прийнято посипати їм рани, перш ніж їх перев'язувати, оскільки висушуюча дія цукру, можливо, допомагала лікуванню. До 1550 р. весь імпорт цукру складався буквально з декількох «голів», що доставлялися як доказ можливості його виробництва, а то і просто як курйоз. Проте початок використання цукру як психоактивної речовини привів до того, що виробництво і торгівля цим продуктом лягли в основу такого соціально-економічного явища, як рабство¹⁹. Причому властивості цукру як

¹⁹ Крім того, цукор і алкоголь, який можна було виробляти з нього, стали серйозним засобом проведення колоніальної внутрішньої політики. Приміром, у голландській Ост-Індії (нині Індонезії) було прийнято платити жінкам, щоб вони родили якнайбільше дітей заради забезпечення себе робітниками для виснажливої

психоактивної речовини були пов'язані не стільки з його хімічними властивостями, скільки з тим «плацебо»-ефектом, який почала приписувати йому європейська культура. Рафінадна залежність – найбільш поширена і менш за все обговорювалася в світі. Як прийом будь-якої психоактивної речовини, вживання цукру супроводжується достатньо короткою ейфоричною зміною стану свідомості (якщо говорити точніше, його звуженням, за рахунок чого зменшується психоемоційна напруга, знижується тривожність і т.п.), за якою йдуть депресія і відчуття провини. Як синдром, рафінадна залежність рідко зустрічається в ізолюваному вигляді. Найбільш поширена змішана залежність - цукор і кофеїн, цукор і алкоголь і т.п. Як відзначає Т. Маккена, «його неконтрольоване споживання може призвести до серйозної хімічної залежності»²⁰.

Ще в 1432 р. португальський принц Генріх Мореплавателю за-снував першу комерційну плантацію цукрового очерету на о. Мадейра (що майже у кожній радянській людині асоціюється з певним видом вина). Плантації цукрового очерету були створені і в інших східноатлантичних володіннях Португалії. Понад тисячі людей - неспроможні боржники, засуджені, необернуті євреї - були завезені з Європи на «цукрові роботи», що, загалом, поклато початок «цукровому рабству», яке досягло свого піка після відкриття Нового Світу і ввезення туди чорношкірих рабів. Необхідно відзначити, що цей тип рабства був досить специфічним економічним явищем. Як відзначає Р. Хобхауз, «первинне ввезення африканських рабів для підневільної праці в Новому Світі переслідувало лише одну мету - підтримка сільськогосподарської економіки, основаної на цукрі»²¹. З часів римських латифундій це було перше широкомасштабне використання рабів для вирощування

праці на цукрових плантаціях. Результат цієї політики сьогодні — найбільша перенаселеність о. Ява (колишній центр голландської Ост-Індії) у порівнянні з іншими великими островами світу. Частина дистильованого з цукру алкоголю цілеспрямовано продавалася за дешевою ціною місцевому населенню для формування нижчого класу, який спився».

²⁰ Дженіс Фелпс у роботі 1986 р. пише: «Люди, про яких ми пишемо,- це люди із синдромом пристрасті, що дійсно пристрастилися до однієї з найдужчих речовин, яку можна знайти скрізь і усюди, — до рафінованого цукру. Їхня пристрасть до цукру — це реальна, шкідлива, дуже згубна для здоров'я звичка, що настільки ж знесилює, як і пристрасть до будь-якої іншої речовини. Як і у всякої пристрасті, у випадку незабезпечення себе цією речовиною вони страждають симптомами позбавлення, що впізнаються явно; як і у всякої пристрасті, процес угамування їхнього фізіологічного голоду хімічною речовиною, руйнівний для тіла; і як і у всякій пристрасті, може наступити момент, коли забезпечення речовиною стане настільки ж болісним, як і позбавлення його. Цикл хімічної залежності укорениться і стане нестерпним».

²¹ Ще раз підкреслимо, що цукор абсолютно не потрібний для виживання людини. Цукор не дає нічого такого, чого не можна було б одержати з якогось іншого, легкодоступного джерела. Це всього лише легкий психостимулятор, і нічого більше.

врожаю на продаж (не на прожиток). І також вперше в історії на роль рабів була вибрана одна єдина раса²². Тільки в XIX ст. за ініціативою Наполеона I стали вирощувати цукровий буряк як альтернативу тростинному цукру²³.

Хоча і різними шляхами, але *чай, кава і какао (шоколад)*²⁴ були завезені до Європи (зокрема, до Англії) приблизно в той же період, коли почав завойовувати своє домінуюче положення цукор. Мода на цукор сприяла споживанню кави, чаю і шоколаду, які, в свою чергу, сприяли збільшенню споживання цукру. Т. Маккена вважає, що у вигляді цих речовин «вперше за всю свою історію християнська Європа знайшла альтернативу алкоголю. Всі три завезені продукти — стимулятори, всі заварюються гарячою кип'яченою водою, що звільняло від серйозної тоді проблеми хвороб, що передаються через воду; і всі три вимагають великої кількості цукру». Популярність цих психоактивних речовин зростала в тих же колоніях, які виявилися досить прибутковими завдяки виробництву в них цукру.

Крім того, не тільки психологічна, але й економічна залежність Європи від психоактивних речовин, що імпортуються, приводила до виникнення достатньо забавних історичних казусів. Так, до 1820 р. до Європи щорічно імпортувалися тисячі тонн чаю (плюс ще приблизно 30 млн. фунтів, що споживались одним тільки Сполученим Королівством). Британська Ост-індська Компанія²⁵, як вважають, набавляла принаймні третину ціни на чай, одержуючи таким чином 100 фунтів стерлінгів на кожній тонні, які вона імпортувала. Чай для європейського ринку з середини XVIII до початку XIX ст. поставлявся з китайського міста Кантон. Закупникам чаю не дозволялося проникати углиб країни, вони не були посвячені ні в які деталі розведення і вирощування цієї рослини. Як пише Р. Хобхауз, «весь історичний гумор відносно Європи полягає в тому, що майже два століття товар імпортувався з відстані в півсвіту і що виросла величезна індустрія, що включає в себе 5% всьо-

²² При цьому Іспанія і Португалія самі відмовилися від поневолення населення в Ост-Індії (тобто від того, щоб раби-китайці, японці чи європейці працювали в обох Америках). У той же час до 1800 р. фактично кожна тонна цукру, що ввезена в Англію, вироблялася працею чорношкірих рабів.

²³ Як відомо, цукровий очерет (*Saccharum officinarum*) зустрічається в дикому вигляді в основному в тропічній Азії (тільки в Індії щонайменше ростуть п'ять видів).

²⁴ В основі всіх трьох речовин знаходиться *кофеїн* - один з алкалоїдів великого сімейства біологічно активних сполук, що включає в себе всі стероїди, індольні галюциногени, а також багато гормонів, феромони й інші біологічні регулятори. Зустрічається в багатьох інших рослинах, наприклад, *Ilex paraguayensis* — парагвайському чаї-мате (так прекрасно описаному в романі Х. Кортасара «Гра в класики») чи *Paullinia yoso* — амазонська ліана, що пригнічує апетит.

²⁵ Була заснована в 1600 р. групою торговців, що згуртувалися заради зменшення ризику капіталовкладень і конкуренції для збереження монополії на торгівлю прянощами. Вона була могутньою корпорацією, яку ненавиділи і контрабандисти, і споживачі.

го крупного вітчизняного виробництва, але, проте, ніхто нічого не знав про те, як вирощувати, готувати або змішувати чай».

В кінці XVIII ст. чайна торгівля переживала кризу, і уряд лорда Норта прийняв серію погано обдуманих рішень, які призвели не тільки до розвалу чайної торгівлі, але і до втрати Англією її колоній в Північній Америці²⁶.

Кава (рослина Старого Світу) вживалася в аристократичних колах ще задовго до чаю. Так, великий медик XI ст. Авіценна²⁷ одним із перших писав про каву (хоча кава і вживалася до цього в Ефіопії і Аравії — країнах, де кавове дерево зустрічається в дикому вигляді). В ісламському світі існує апокрифічна історія про те, як хворого Пророка відвідав Архангел Габріель і запропонував йому каву як цілющий засіб. Великий датський натураліст К. Лінней через асоціювання кави з арабами назвав цю рослину *Coffea arabica*. Коли каву вперше завезли до Європи, її використовували і як харчовий продукт, і як лікувальний засіб (багаті маслом зерна розтирали в порошок і змішували з жиром). Пізніше мелену каву підмішували у вино і варили, щоб отримати те, що повинно було стати стимулюючим і міцним освіжаючим напоєм. Звична для нас практика підсмажування зерен виникла тільки в XIII ст. в Сирії. Проте саме чай підготував ґрунт для її небувалої популярності: ці дві психоактивні речовини стали ідеальними стимуляторами для промислової революції - вони забезпечували підйом енергії, даючи людям можливість продовжувати стомливу монотонну роботу, що вимагає зосередженості²⁸. Необхідно сказати, що, на відміну від чаю, кава піддавалася більшій стигматизації. Принц Вальдека був ініціатором першого варіанта програми доносів про наркотики, запропонувавши винагороду в 10 талерів всякому, хто повідомлятиме владі про осіб, що п'ють каву. Винагороджували навіть слуг, якщо ті повідомляли про своїх господарів, що розхвалювали їм каву. Проте в 1777 р. влада ко-

²⁶ Стратегія Норта полягала в продажу чаю за зниженими цінами в колоніях, скороченні в такий спосіб надлишків і витисненні з бізнесу контрабандних конкурентів. Він також спробував обкласти невеликим і, як він думав, незначним податком чай, що йде в колонії, просто щоб змусити непокірливих колоністів підкоритися владі імперії. Цей податок виявився останньою краплею, що переповнила чашу терпіння в політичному підбурюванні американських колоній, за чим пішли так звані бостонські, нью-йоркські, філадельфійські й ін. «чаювання», війна американських штатів за Незалежність.

²⁷ Помер у 1037 р. від надмірної дози опію, що є одним з перших відзначених в історії смертних випадків подібного роду.

²⁸ Відмітимо, що перерив на чай і каву — це єдиний наркотичний ритуал, що дотепер підтримується сучасною індустрією, хоча у великій медичній літературі міститься багато даних про те, що вживання кави схиляє до виникнення серцево-судинних захворювань, виразки шлунку, порушень сну, менструального циклу, а в надмірних дозах навіть - тремору і судороги.

²⁹ Т. Маккена пише: «Каву завезли в Париж у 1643 р., а через 30 років у місті було вже понад 250 кав'ярень. В роки, які безпосередньо передували Французькій революції, діяло вже майже 2000 кавових закладів. Якщо невгамовна балаканина — мати революції, то кава і кав'ярні — її сповитуха».

нтинентальної Європи визнала придатність кави до вживання «стовпами суспільства владицтва» — духівництвом і аристократією. Покаранням за пиття кави членами менш привілейованих класів було, як правило, публічне биття тростиною з подальшим штрафом. Багато хто звинувачував каву в смерті французького міністра Кольбера, який помер від раку шлунка. Гете грішив на звичну для нього каву з молоком як на причину своєї хронічної меланхолії і нападів тривоги. Каву також дорікали в тому, що вона викликає, за словами Л. Левіна, «стан крайнього мозкового збудження, яке починає виявлятися в помітній балакучості, що іноді супроводжується прискореною асоціацією ідей. В кафе деколи можна спостерігати політиканів, що ллють чорну каву чашку за чашкою і що надихаються від цього зловживання на «глибоку мудрість» з приводу всіх подій на землі»²⁹. Але, якнайбільше, каву, поза сумнівом, підозрювали в провокації імпотенції³⁰.

Какао (шоколад) стало єдиним із психоактивних речовин того періоду, розповсюдження якого йшло досить повільними темпами, що, можливо, пов'язано з програною конкуренцією з цукром, чаєм і кавою. Дерева какао були завезені до центральної Мексики з тропіків Південної Америки за багато століть до приходу іспанських конкістадорів. Там вони відіграли важливу роль у релігії ацтеків³¹ і майя. Майя користувалися також зернами какао як еквівалентом грошей. Сумішшю меленого какао і грибів, що містять психоактивні речовини, обслуговували гостей на святах коронацій Монтесуми II в 1502 р. Кортесу про какао як про сильний афродізіак розповіла його кохана донья Марина (яку йому передали як одну з дев'ятнадцяти дівчат, запропонованих Монтесумою в дань), після чого Кортес почав культивувати цю рослину³². Звідти какао було завезено до Іспанії, де незабаром воно стало дуже популярним. Особливо ходовим шоколадний напій був серед професійних отруйників, які вміло маскували за допомогою смакових

³⁰ Олеарій заявляє в розповіді про свої подорожі, що перси п'ють «гарячу, чорну воду *Chawae*», властивість якої - «стерилізувати чоловіків і винищувати плотські бажання». Один султан так захопився кавою, що став утомлюватися від дружини. Остання побачила один раз, як каструють жеребця, і заявила, що краще було б дати цій тварині кави, тоді вона була б у тому же стані, що і її чоловік. Принцеса Палацу Єлізавети Шарлотта Орлеанська, мати розпусного регента Пилипа II, писала сестрі: «Кава не так потрібна священикам-протестантам, як церковним службовцям-католикам, яким не дозволено одружуватися, і вони змушені залишатися цнотливими... Дивуюся, що так багато людей люблять каву, хоча вона гірка і в неї дурний смак. По-моєму, смак її в точності такий, як нечистий подих».

³¹ Є історичні свідчення, що вождь ацтеків Монтесума був серйозно прихильний до меленого какао: він пив свій шоколад непідсолодженим у настої холодної води.

³² Він писав імператору Карлові V: «На землях одного господарства було висаджено 2000 дерев; плоди їхні подібні мигдалю і продаються здрібненими в порошок».

властивостей шоколаду різноманітні отрути.

До початку XIX ст. чайна торгівля виявляє явні ознаки нестабільності. На Європейському континенті наполеонівські війни спустошили казну. Відповіддю було друкування паперових грошей, не забезпечених золотом, і ця практика кінець кінцем призвела до серйозної інфляції. Панацеєю від цього економічного тупика став опіум.

1.2.3. Опіум та його похідні

*Путевка в небо выдается очень быстро:
Вышел на улицу – случайный выстрел.
Можно ждать его, но лучше ускориться –
Я лично бухаю, а кто-то колется.
Мне бы в небо, мне бы в небо!
Здесь я был, а там я не был!*

С. Шнуров

*В одном из неснятых фильмов Федерико Феллини
На тоненькой льдине, в бокале мартини,
Герой – на героине, героиня – на героине.
И сплошная двойная пролегла между ними.*

А. Васильев

Зі Сходу в європейську культуру проник опіумний мак. У медичних цілях його молочко (як анестезію) використовували ще шумери. Пізніше через Вавилон рецепт лікувального використання опіуму взнали в Персії й Єгипті³³. Звідти опіум проник в грецьку³⁴ і арабську медицину³⁵. В VIII ст. араби розширили межі вирощування маку від Малої Азії до Індії і Китаю. А вже до Європи препарат опіуму завезли в XIII ст. з Близького Сходу хрестоносці³⁶. Цікаво, що опій не палили, а

³³ Один з єгипетських медичних посібників приписував опій як заспокійливе для дітей (так само, як його використовували няньки у вікторіанську епоху, даючи дітям ароматичний напій Годфрі з добавкою опію).

³⁴ Ранні мінойські тексти свідчать про те, що мак широко культивувався і у Криті, і у Пілосі; згідно з цими текстами, макові головки використовувалися у вигляді ідеограми на платіжних ярликах. Кількості врожаю маку, що вказуються, настільки великі, що якийсь час думали, начебто числа ці відносяться до зерна, а не до маку. На відомій ілюстрації з книги Еріха Ноймана "Велика Мати" зображена Богиня (можливо, Деметра) поруч із вуликом, що тримає макові коробочки і колосся в лівій руці, а правою спирається на одну з неприкрашених колон, що посідали центральне місце в мінойській релігії землі.

³⁵ Де він використовувався як засіб від дизентерії і для полегшення «душевних мук».

³⁶ Відзначимо, що Європа частково знала опіум зі спадщини Римської імперії, що в останні роки свого існування дуже активно використовувала його як антидепресант і афродізіак. Т. Маккена пише, що «старі травники саксонської Англії згадують сік, що женуть з маку як засіб від головного болю і безсоння, але опій, безсумнівно, відігравав досить незначну роль у лікарському оснащенні середньовічної Європи».

розчиняли у вині і пили або ж скачували в кульку і заковтували. При цьому залежність, яка виникала від опіатів, не була ні відзначена, ні описана медичними авторитетами до початку XVII ст. Введення опіуму в медичне середовище здійснив швейцарський лікар Теофраст Бомбаст фон Гогенхайм (відомий як Парацельс). Він бачив в ньому універсальну панацею: «Я володію таємним засобом, який називаю «ладанум» і який перевершує всі інші героїчні засоби». Природно, що лікарі, які належать до його школи, почали приготування лікарських панацей, чиєю винятковою діючою основою була велика кількість опію³⁷, що міститься в них. В XVII ст. англійський лікар Томас Сайденхем відкрив новий спосіб отримання опіуму і назвав цей препарат «лаудан». В 1805 р. молодий німецький хімік Фрідріх Сертюрнер виділив перший алкалоїд опіуму і дав йому назву «морфій»³⁸; в 1832 р. Робіке виділив «кодеїн», а в 1848 р. Мерк виділив з опіуму «папаверин». А в 1853 р. лікар з Единбурга Олександр Буд винайшов голку для підшкірних ін'єкцій, і прийом опіуму та інших алкалоїдів став більш ефективним³⁹.

Тим часом опіум із лікувального препарату поступово перетворився на об'єкт великого прибутку і економічної війни між Англією і Китаєм⁴⁰. Скориставшись періодом соціально-економічного «застою», пов'язаного з правлінням династії Цинь («Чиста», інакше іменована як Маньчжурська), Ост-Індійська Компанія, яка володіла монополією на виробництво опіуму в Бенгалії, різко збільшила продаж цього зілля до Китаю⁴¹. Витік із Цинської імперії дезорганізував фінанси, наркатор-

³⁷ Один із таких послідовників, алхімік ван Хельмонт, став широко відомим як «доктор Опій» чи перший «трупак».

³⁸ Для Ф. Сертюрнера морфій був найчистішою суттю макової рослини. Саме тому він дав йому назву, що походить від імені грецького бога снів — Морфея. Цей успіх у виділенні есенції опійного маку і надихнув хіміків на спробу виділити чисті сполуки з інших випробуваних засобів фармакології. Засоби для полегшення серцевих захворювань були отримані з наперстянки. Хінін був екстрагований з хінного дерева і, очищений, застосовувався в колоніях для боротьби з малярією.

³⁹ На сьогоднішній день опіатні наркотики (кустарного виготовлення і синтетичні) посідають друге (після похідних коноплі) місце за поширеністю в пострадянських країнах. Звичайно вони зустрічаються у вигляді «макової соломки» (дрібно розмелені (іноді до стану пилу) коричнювато-жовті сухі частини рослин: листів, стеблів і коробочок), «ханки» (застиглий темно-коричневий сік макових коробочок, сформований у коржі 1-1,5 см), «марлі» (просочена опієм-сирцем бавовняна тканина), а також «героїну» і «метадону».

⁴⁰ Британська імперія вже в той час прекрасно усвідомлювала, якою геополітичною погрозою для її світової могутності виступає Китай, що на початок XIX ст. був самою населеною країною у світі (понад 300 млн. чол.). К. Маркс у «Капіталі» писав: «Якщо Китай стане великою промисловою країною, то я не бачу, яким чином робоче населення Європи може витримати боротьбу з ним, не опускаючись до рівня своїх конкурентів».

⁴¹ З 1800 р. до 1837 р. англійський імпорт опіуму в Китай зріс з 2000 ящиків (вагою близько 133 фунтів = 60 кг кожний) до 39 000. Подібних масштабів дотепер не досяг ні один з наркокартелів. Як відзначав у 1847 р. англійський економіст Р. Монтгомері: «торгівля рабами була просто милосердною в порівнянні з торгівлею опіумом. Ми не руйнували організм африканських негрів, тому що наш

гівля витіснила торгівлю будь-якими іншими товарами, і, головне, мілйони китайців стали жертвами згубної пристрасті⁴². В 1820 р. у Китаї була введена заборона на імпорт опіуму, проте дієвість цього указу цілком можна порівняти із сучасними українськими законами: єдиний ефект полягав в зростанні платні за його «обхід» або порушення. Тільки в березні 1839 р. імператор Даогуан зважився вжити проти наркодільків більш рішучих заходів. Імператорським ревізором в особливо неблагополучну приморську провінцію Гуандун був призначений Лін Цзесюй, який в Кантоні почав операцію з вилучення опіуму: перехоплення торгових судів, блокування факторії – місця, де проживали іноземці і т.п. За добровільно зданий опіум видавалася компенсація чаєм – ще одним товаром, що мав дуже високу ціну в Європі. Іноземним купцям було повідомлено, що ніхто не робить замах на їх бізнес, але кожний повинен був дати офіційну підписку про те, що не ввозитиме в країну опіум під страхом смертної кари. Кількість вилученого опіуму розрізняється (у бік завищення) в різних джерелах (цілком у традиціях китайського ділового листування того часу), але достовірно відомо, що на міліні Хумінь вилучений опіум топили протягом трьох днів. Офіційний представник Британської корони в Гуандуне Дж. Еліот за допомогою військових кораблів перехопив купців, що підписали угоду (у тому числі і англійських). У листопаді 1839 р. у форті Чуаньбі відбулося перше озброєне зіткнення між флотами Китаю і Англії, в якому англійці були вимушені відступити.

В квітні 1840 р. лондонський парламент ухвалює офіційне рішення про війну з Китаєм і направляє туди експедиційний корпус Дж. Еліота для стягнення з китайського уряду «збитків за опіум». Англіїці блокували Кантон та інші південні порти, і в серпні їх кораблі з'явилися в Тяньцзині, в безпосередній близькості від столиці імперії⁴³. Ліню Цзесюю довелося воювати на декілька фронтів. З одного боку, китайська палацова аристократія (безпосередньо залучена в торгівлю опіумом) атакувала імператора скаргами на гуандуського «екстреміста» і шанобливими проханнями проявити «миролюбність» (тобто капітулювати). З другого боку, під гаслом «Смерть дияволам!» розвернувся рух за повне припинення яких-небудь контактів з іноземцями (незалежно від того, торгують вони опіумом чи ні)⁴⁴. Імператор Даогуан, не

безпосередній інтерес вимагав збереження їхнього життя... А продавець опіуму убиває тіло після того, як розбестив, принизив і спустошив моральну істоту».

⁴² Високопоставлені чиновники Цзян Сяннань і Хуан Цзюецзи з жахом виявили, що з десяти службовців карної і податкової поліції наркоманами є п'ять-шість.

⁴³ Війна велася дуже своєрідними методами. Англіїці вночі направляли до узбережжя човни, прикрашені відповідною рекламою, і пропонували всім бажаючим наркотики за третину ціни, щоб у такий спосіб розкласти і без того не занадто дисципліновану цинську армію. В свою чергу, китайці оголосили нагороди в 100 юанів за кожного «білого» диявола і 50 юанів – за «чорного диявола» (чорношкірого слугу).

⁴⁴ Що, до речі, зводило на «нівець» усю дипломатію Ліна, який намагався протиставляти «гарних варварів поганим».

маючи власної позиції, поперемінно підписував укази на користь то однієї, то іншої придворної кліки, а Лінь Цзесюй тим часом не міг добитися грошей з казни навіть на чай для купців. В листопаді 1840 р. імператор підписує такий указ: оскільки неможливо уявити собі, щоб китайці не підкорялися своєму імператору, – значить, наркотики вони вже не палять. Указ про заборону куріння опіуму відмінявся. Лінь Цзесюй був звинувачений у військових невдачах, усунений з посади і засланий у віддалену провінцію Синьцзянь. Перша опіумна війна закінчилася тим, що 29 серпня 1842 р. Цинська імперія капітулювала, підписавши Нанкійський договір, що передбачає відкриття для англійської торгівлі п'яти портів (включаючи Шанхай і Кантон), виплату контрибуцій в 21 млн. срібних юанів (близько половини складало відшкодування збитку за опіум), передачу Англії о. Сянган (частина території нинішнього Гонконга)⁴⁵.

В 1850 р. на півдні Китаю почалося повстання тайпінів, які відкинули Конфуція заради Нового Заповіту. Опіум (курільну трубку) вони порівнювали з мушкетом, з якого людина стріляє сама в себе, і мали особливу зачіску (яку маньчжури зробили обов'язковою для китайців – частина голови поголена, а на іншій волосся заплетене в кіску). Підтримані мільйонами простих китайців, вони незабаром встановили контроль над значною частиною території країни і заснували в Нанкіні власну імперію на чолі з сільським вчителем Хун Сюцюанем⁴⁶. Європейські країни якийсь час вагалися, проте через прагматичні міркування схилилися до маньчжурів. Проте цій співпраці перешкодив принциповий кантонський губернатор. У жовтні 1856 р. його поліцейські вторгнулися на лорчу (невелике парусне судно) «Ерроу» для арешту декількох місцевих контрабандистів. «Ерроу» було «побудовано китайцями, продано китайцям, куплено китайцями, мало команду з китайців і належало китайцю», проте останній незаконно купив у Гонконзі ліцензію, тому британці вважали лорчу своїм і, не отримавши від упертого губернатора вибачень, відкрили вогонь по житлових кварталах Кантону. Так почалася друга опіумна війна⁴⁷.

⁴⁵ Згодом договір був доповнений пунктами про консульське судочинство (тобто про вилучення з-під дії китайських законів) не тільки англійських громадян, але й тих китайців, що на них працюють. Таким чином, головна поступка Англії Китаю – припинення імпорту опіуму – втрачала всякий сенс. Незабаром за англійським зразком підписали свої договори Франція і США.

⁴⁶ Необхідно відзначити, що селянські революції, в результаті яких простий хлібороб чи солдат одержував «мандат Неба» і ставав засновником нової династії, досить характерні для історії Китаю. Крім того, тайпіни серйозно розраховували на допомогу своїх європейських братів по вірі.

⁴⁷ У дійсності інцидент із «Ерроу» був усього лише приводом: європейські держави розраховували вичавити із «старезної» імперії нові привілеї – відкрити для своєї торгівлі річкові порти в глибинних районах, а так само забезпечити вільний вивіз із Китаю робочої сили (т.зв. «кулі»), що повинні були замінити чорношкірих рабів-африканців.

21 вересня 1860 р. англо-французькі війська ввійшли до столиці Китаю, де спалили палац Юань-Міньюань разом із незліченними скарбами старокитайської культури. За умовами капітуляції Англія, Франція і США (що формально взагалі не брали участь у війні!) практично знищили Цинську імперію як суб'єкт міжнародного права, проте, зацікавлені в збереженні маньчжурської адміністрації, створили маньчжурсько-європейську армію під назвою «Завжди перемагаюча», яку очолив американець Ф.Т. Уорд. В липні 1864 р. тайпіни були розгромлені і знищені.

В результаті двох опіумних війн у другій половині XIX ст. опіум у китайському імпорті став витіснятися іншими товарами, проте піддані Цинської імперії, не здатні існувати без опіуму, самі стали обробляти опіумний мак. До кінця XIX ст. вже мільйони китайців проводили велику частину свого життя в опіумних курільнях, занурені в наркотичний сон. Політичне скинення Цинської імперії в 1911 р. не внесло в цю ситуацію вже ніяких змін.⁴⁸ Подолати цю проблему змогли тільки комуністи. Як би сьогодні не оцінювалася їх діяльність⁴⁹, в результаті прийнятого в лютому 1950 р. антиопіумного закону була зламана вікова система організованої наркоторгівлі.

Як в улюбленому сюжеті старогрецьких трагедій – відплата нащадкам за гріхи предків – китайська «біда» обрушилася на Європу і, в першу чергу, на США. Завезений туди китайськими чорноробами ще в середині XIX ст. опіум дуже швидко прижився в офіційній медицині, спочатку у формі морфійних ін'єкцій пораненим солдатам під час Громадянської війни (через що залежність від морфію спочатку називалася – «солдатська хвороба»), а потім і в загальнолікувальній мережі. Виявлений феномен опіатної адикції спробували лікувати за допомогою синтетичних опіатів. Першим в їх ряд став героїн.

При цьому опіум і героїн прийшли до Америки в той період, коли вона дуже гостро переживала внутрішній соціально-психологічний конфлікт між пуританством і піонерством. Ідеалізуючи цілісність і самостійність індивідуума, американці були пригнічені способом життя індустріального суспільства, що стрімко розвивається: зростання бюрократії, робота у великих виробничих підприємствах замість фермерства, ремесла і маленьких підприємств, організацію освіти через сис-

⁴⁸ До середини XX ст. у Китаї під опіум був зайнятий мільйон гектарів землі, а офіційне число наркоманів складало 20 млн. чоловік (тобто кожен 25-й житель країни).

⁴⁹ Методи проведення «компанії за повну ліквідацію отрути» навряд чи можна назвати гуманними: 80 тисяч чоловік було арештовано, з них 800 – розстріляно. При цьому історики відзначають, що швидше за все ці офіційні дані «применшують масштаб репресій». Але, навіть якщо вважати, що офіційна статистика необ'єктивна, число страчених за торгівлю наркотиками не витримує ніякого порівняння із загальною кількістю жертв наркомафії тільки в США (смерть від передозування, що супроводжує хвороби, злочини, які зроблені під дією наркотиків, загибель у міжмафіозних «розборках» і т.п.).

тему публічних шкіл і зникнення вільної землі, куди можна було б мігрувати. Ці радикальні трансформації зробили, за словами С. Піла і А. Бродські, «американців нездатними контролювати свої долі в тій мірі, в якій, відповідно до їх вірувань, вони мають це робити. Опіати привернули американців, тому що ці наркотики зменшують усвідомлення особистісної недостатності й безсилля. Але в той же час, роблячи свій внесок в це безсилля і роблячи для людини більш важким ефективне поводження з життям, опіати стали символізувати відчуття втрати контролю, яке також виникає в цю епоху. В цій точці американської історії поняття адикції з'явилося в своєму нинішньому значенні; раніше це слово означало тільки ідею про погану звичку, деякого роду ваду. Тепер наркотики стали викликати магічний благоговійний страх у людських думках і давати владу, що більш далеко тягнеться, ніж вони коли-небудь мали».

Дві організації – Федеральне бюро з наркотиків (що відгалужувалося від служби збору наркотичних податків усередині казначейства) і Американська медична асоціація (яка сертифікує лікарів і види медичної практики) розгорнули пропагандистську кампанію проти опіатів та їх споживачів. Наслідком боротьби їх інтересів стало те, що згідно із заборонною інтерпретацією акту Гаррісона (1914 р.) регуляція споживання наркотиків була вилучена з рук лікарів і передана представникам уряду. «Основним результатом цього було фактично те, що організацією, найбільшою мірою відповідальною за розповсюдження⁵⁰ наркотиків і звички до них у Сполучених Штатах, стало кримінальне підпілля». Крім того, офіційна війна проти наркотиків привела до вигнання опіатів із респектабельного суспільства в низькі класи. Якщо до 1914 р. споживачами опіатів були представники вищого і середнього класу, то тепер споживачі концентрувалися в середовищі різних меншин (особливо чорних)⁵¹. У культурі був створений відповідний образ героїнового дегенерата, що є причиною неконтрольованого криміналу (хоча статистика показує, що алкоголь вбиває раз в 10 частіше, ніж героїн).

1.2.4. Конопля та її похідні

*Маленькая девочка со взглядом волчицы,
Я тоже когда-то был самоубийцей,
Я тоже лежал в окровавленной ванной
И молча вкушал дым марихуаны.*

⁵⁰ Після цього нова історія проникнення наркотиків у євроатлантичну цивілізацію періодизується не за імперіями і країнами, а за транснаціональними картелями: італійську мафію змінюють медельїнці, за ними - калійці, китайські «тріади» (що базуються в Амстердамі) і т.п.

⁵¹ У цьому відношенні можна згадати показову сцену з книги і кінофільму «Хресний батько», де голова мафіозного клану дон Карлеоне істотно розходиться в поглядах зі своїми «колегами по бізнесу» щодо питання, чи морально продавати наркотики білим чи ні.

*Ты видишь, как мирно пасутся коровы
И как лучезарны хрустальные горы.
Мы вырвем столбы, мы отменим границы,
О маленькая девочка со взглядом волчицы!*
А. Григорян

Через скіфів (кочівників, що вступили до Східної Європи приблизно в 700 р. до н.е.) в європейську культуру потрапила конопля та її похідні⁵². «Батько» історії Геродот описує їх «конопляну парну»: «У них є один сорт конопель, що росте в тій країні [Скіфії], дуже схожий на льон, особливо за товщиною та висотою стебла; в цьому відношенні конопля набагато краще: вона росте і сама по собі, і як оброблювана культура... Так от, коли скіфи зберуть небагато насіння цієї коноплі, вони залізають під сукно, а потім кладуть насіння на розжарене до червоності каміння; ті ж, будучи встановлені, паляться і дають таку пару, що ніякій грецькій парній лазні не зрівнятися. Скіфи, в захваті від цієї пари, голосно кричать» (кн. IV, гл. 74). В іншому місці Геродот говорить ще про один метод: «[Скіфи] відкрили інші дерева, які дають такий плід, який вони, зібравшись в коло і, розвівши в центрі багаття, кидають на вогонь. Вдихаючи пари плоду, кинутого у вогонь, що згорає, вони сп'яняються його запахом, як греки сп'яняються вином. І чим більше плодів кидають, тим більше сп'яняються — до тих пір, поки не почнуть танцювати і співати».

Ще одне «відкриття» конопель було пов'язано із зіткненнями з цивілізаціями Китаю й Індії. В Китаї культивування конопель почалося в XXVIII ст. до н.е., коли імператор Шень Нунь повелівав вирощувати коноплі для отримання волокна. А близько 220 р. н.е. лікар Хуа То почав використовувати конопляні препарати в медицині, розчиняючи їх у вині як анестезуючий засіб: «Через декілька днів або після закінчення місяця пацієнт виявить, що видужав, не відчувши анінайменшого болю під час операції». В Індії з коноплею пов'язують прославлений в «Рігведе Сом-Раса» божественний напій вічної насолоди. Сом на відміну від сури (хмільного напою) дарувала не тільки екстаз, але й якісно інше бачення світу, тому сому жертвували богам, особливо

⁵² Коноплі одержують з однолітніх рослин *Cannabis salvia* та її різновидів *C. indica* і *C. americana*. Їх використовують у вигляді висушеної чи зеленої трав'янистої частини, що також називають «маріхуана». Це схожі на тютюн, звичайно світлі, зеленувато-коричневі, дрібно розмелені листи і стебла. Використовують також і пресовану суміш смоли, пилку і подрібнені верхівки коноплі («анаша», «гашиш», «план» чи «хеш») – темно-коричневу щільну субстанцію, яка за консистенцією нагадує пластилін (але менш пластичну), на папері залишає жирні плями. Діючою (активною) речовиною конопель є алкалоїд тетрагідроканабіол. Як відзначають психофармакологи, «реакція на препарат значно варіює, на неї помітно впливає поведінка оточення». Звичайні симптоми: стан ейфорії, безпричинний сміх, зміна сприйняття (особливо зорового), втрата орієнтації в часі, яскраві фантазії, що переходять іноді в галюцинації.

Індре, вважаючи, що вона дає безсмертя і силу для подвигів. Дотепер не відомі інгредієнти і рецепт приготування цього напою⁵³.

Оскільки клімат сприяв зростанню конопель на Близькому Сході, а в ісламі існує заборона на алкоголь, коноплі стали головною психоактивною речовиною в арабському світі (що дотепер є предметом теологічних суперечок)⁵⁴. Історія секти ассасинів⁵⁵ на чолі з «Великим Стариком» (вперше описана ще Марко Поло) містить у собі перший приклад використання психоактивних речовин у військових цілях. Так, десяткам неосвічених, але сильних хлопців, відібраним в секту, давали велику дозу гашишу, а потім вносили в «мусульманський рай» - штучно створений у фортеці сад з екзотичними деревами, прекрасними фонтанами і гуріями (дівами, що надають будь-які сексуальні послуги). Після цього смерть для таких хлопців була не тільки не страшна, але і навіть бажана, оскільки вони не сумнівалися в кращому посмертному існуванні. Тисячі найменувань, під якими конопля відома на сотнях мов, свідчать не тільки про історію її культури та її широке розповсюдження, але і про її вплив на здатність поетичної душі, що формує мову⁵⁶ [14].

В 1842 р. англійський лікар У.-Б. О'Шонессі став першим, хто в книзі «Бенгальська фармакопея» ознайомив Англію з ганджою (сильнодіючими індійськими коноплями), після чого коноплі на офіційних правах увійшли до списку кожного англійського аптекаря. А в 1845 р. Ж.-Ж. Моро де Тур опублікував свою роботу «Гашиш і душевні хвороби», яка настільки запалила інтерес і в медичних, і в літературних кругах, що в 1848 р., під час Паризького повстання, однією з вимог студентів був вільний продаж конопель і ефіру. Надалі мотиви «запалити творчу уяву» або «отримати натхнення» стали центральними у європейської і американської інтелігенції (особливо у виконавців джазу і року), породивши навіть особливий літературний жанр – фармако-

⁵³ Останнім часом фахівці схильні стверджувати, що сому виготовляли з червоного мухомора.

⁵⁴ До 950 р. н.е. споживання гашишу і зловживання ним поширилися настільки широко, що ця тема почала посідати значне місце в літературі того періоду. Так, класичним вважається анекдот, коли в одного мусульманського священнослужителя, захопленого проповіддю про шкodu вживання «бенга», раптово папірець із цим заборонним засобом випав через пазуху прямо в коло слухачів. Мулла, не втрачаючи самовладання, відразу викликнув: «От ворог той, той демон, про якого я говорив вам; сила слів моїх змусила його втекти, дивіться, щоб, залишивши мене, він не накинувся на когось із вас і не опанував ним». Ніхто не наслідився торкнутися папірця, і після проповіді цей палкий софіст знову одержав свій «бенг».

⁵⁵ Простежується виразний етимологічний зв'язок між словами «гашишист» (hashishin) і «убивця» (assassin).

⁵⁶ Кунубу - в асирійців, каннапі — у древніх греків і римлян, аса - у японців, дагга — у готтентотів. У європейській культурі - muggles, mooter, reefer, greefa, griffo, Mary Warner (Марія Упередниця), Mary Weaver (Марія-ткаля), Mary jane, Indian hay (індійське сіно), loco weed (скажена травичка), love weed (любовна травичка), joy smoke (димок радості), giggle smoke (сміхотливий димок), bambalacha, mohasky, mu, moosah.

плутівська література (найбільш відомими її представниками були Бейярд Тейлор, Фітц Хью Ладлоу, а пізніше - Вільям Берроуз і Хантер С. Томпсон).

Важливо, що практично до 30-х років ХХ ст. до вживання конопель суспільство відносилось відносно спокійно: не клеймило ганьбою, але і не популяризувало. Ситуація змінилася тоді, коли, діючи на користь ряду американських нафтохімічних концернів (зацікавлених в усуненні конкуренції коноплі з областей виробництва мастильних матеріалів, їжі, пластмас і волокон), спеціальний інспектор США з наркотиків Харрі Дж. Енслінджер породив загальну істерію, подавши за допомогою «жовтої преси» коноплю як «смертельне зілля». Надалі Уїльям Рендольф Херст популяризував термін «маріхуана», зв'язавши його в суспільній свідомості з темношкірою частиною населення, що не викликає довіри. Проте дотепер, як відзначає Т. Маккена, «для науки було надзвичайно важко дати точне формулювання, які ж все-таки її заперечення проти звички до конопель».

1.2.5. Тютюн і псилоцибінові гриби

*Я сижу и смотрю в чужое небо из чужого окна
И не вижу ни одной знакомой звезды.
Я ходил по всем дорогам и туда, и сюда,
Обернулся - и не смог разглядеть следы.
Но если есть в кармане пачка сигарет,
Значит, все не так уж плохо на сегодняшний день,
И билет на самолет с серебристым крылом,
Что, взлетая, оставляет Земле лишь тень.*

В. Цой

Із Центральної Америки в XVI ст. іспанські завойовники принесли тютюн і псилоцибінові гриби.

*Тютюн*⁵⁷ прийшов разом з традицією куріння рослин для досягнення ефекту від психоактивних речовин, що в них містяться⁵⁸. Курін-

⁵⁷ Тютюн є найбільш широко споживаною на земній кулі рослинною психоактивною речовиною. Незважаючи на багаторазово доведену шкоду для здоров'я (значно меншу у порівнянні навіть з героїном), жоден народ не визнав паління тютюну незаконним.

⁵⁸ Нагадаємо пов'язаний з тютюном історичний переказ. Другого листопада 1492 р., менш ніж через місяць після свого першого прибуття в Новий Світ, Х. Колумб висадився на північному узбережжі Куби. Адмірал Океанський послав двох навантажених дарунками членів свого екіпажа всередину острова, де, як він вважав, повинний був знаходитися глава безлічі прибережних селищ. Розвідники повернулися з повідомленням про чоловіків і жінок, у яких у ніздрі були вставлені підпалені згорнуті листи. Ці запалені згортки називали «тобакос», і вони склалися із сухих трав, загорнених у великий сухий лист. Їх запалювали з одного кінця, а люди втягували в себе дим («пілі») з іншого. Де лас Казас, єпископ Чиапський, що опублікував звіт Колумба, в якому наводиться цей опис, додав своє зауваження: «Я знаю іспанців, що наслідують цьому звичаю, і, коли я зробив їм догану за

ня тютюну було одним із центральних моментів культури індіанців майя, яка процвітала в Мезоамериці до середини 800-х років. Тютюн класичних майя (*Nicotiana rustica* все ще знаходиться у вживанні серед корінних популяцій Південної Америки) був набагато сильнішим (потенційно галюциноген) на відміну від комерційних сортів доступного сьогодні *Nicotiana tabacum*⁵⁹. При цьому, як указує Пітер Ферст, один із традиційних способів споживання тютюну включав у себе ритуальну клізму. Яскравим прикладом цього є велика розписна ваза (600-800 рр. н.е.), на якій зображений чоловік, що вставляє собі клізму, і жінка, що допомагає йому⁶⁰. Тютюн дуже швидко розповсюдився в Європі, і цьому сприяла його слава як афродізіака. Матроси, що ходили до Америки, розказували про нікарагуанських жінок, які палили це зілля і виявляли незрівнянний сексуальний темперамент. Ймовірно, саме ці чутки стали вирішальним доводом на користь популярності куріння серед жінок. Французький посол у Португалії Жан Ніко експериментував з подрібненим листям тютюну, використовуючи їх як нюхальну суміш, з метою лікування мігрені. В 1560 р. він передав зразок своєї нюхальної суміші Катерині Медичі, яка страждала хронічною мігренню (згодом цей засіб став відомий як «Herba Medicea», або «Herba Catherinea»). А в 1579 р. колишній францисканський чернець Андре Теве представив до французького двору тютюн, з якого згодом стали робитися сигарети.

При цьому церква всіляко перешкоджала вживанню тютюну. Папа Урбан VII загрожував відлученням від церкви всім, хто палив або нюхав тютюн в храмах Іспанії. В 1650 р. Інокентій X заборонив нюхання тютюну в базиліці Св. Петра під загрозою відлучення. Протестанти також засудили нову звичку і були спрямовані в своїх зусиллях ні більше, ні менше, як королем Англії Іаковом I, чий полум'яний «Протест проти тютюну» з'явився в 1604 р.: «І ось, добрі співвітчизники, давайте

це дике заняття, вони відповіли, що вони не в силах відмовитися від цієї звички. Хоча мореплавців надзвичайно здивував цей дивний дикунський звичай, вони, поекспериментувавши з ним, самі незабаром одержали таке задоволення, що почали слідувати йому». Через чотири роки після першої подорожі пустельник Романо Панє, якого Колумб залишив на Гаїті по завершенні другої поїздки в Новий Світ, описав у своєму журналі місцеву звичку вдихати тютюновий дим за допомогою пристосування з пташиної кістки, що вставляється в ніс і підтримується над тютюном, що насипаний на шар вугілля.

⁵⁹ Різниця між цим тютюном і сигаретним дуже велика. Дикий тютюн сушили і звертали в сигари, що потім курили, через що виникали яскраво виражені ЗСС. Що стосується комерційних сортів тютюну, то основною біоактивною речовиною в тютюновому листі є скоріше не нікотин, а такі алкалоїди групи гармали, як гарман і норгарман. Вони складають хімічну групу бета-карболінів, куди входять гармін, гармалін, тетра-гідрогармін і шестиметоксигармін.

⁶⁰ Щоб не вважати нікотинову клізму специфічною для ритуалів майя, нагадаємо, що в 1661 р. датський лікар Томас Бартолін створив спеціальний апарат і рекомендував своїм пацієнтам клізми не тільки з тютюнового соку, але і з тютюнового диму. А французький лікар XVIII ст. Буко відстоював застосування «внутрішньовагінального вдмухування тютюнового диму для лікування істерії».

ж (прошу вас) розглянемо, яка честь або розсудливість можуть подвинути нас на наслідування рабським індіанцям, особливо в такому огидному і смердючому звичаї... Не соромлячись, скажу вам, для чого нам так принижувати себе, уподібнюючись цим грубим індіанцям, рабам іспанців, покидькам світу, до того ж чужим Заповіту Божію? Чом би нам тоді вже не наслідувати їм і в ходінні в голому вигляді?.. І чом би нам не відлинути Бога і не поклонитися Дияволу, подібно ним?». Проте всі ці протести відступали перед грубою комерційною реальністю – в більшій частині своїй економіка епохи Просвіти була основана на імпорті психоактивних речовин (цукор, чай, кава, тютюн). Але був і позитивний ефект – поступово тютюн втратив своє значення як рослина, що вводить в ЗСС, і його вживання стало суто світською звичкою, спрямованою на «підбадьорювання» (від чого дотепер найбільш комерційно вигідними вважаються найм'якші види тютюну)⁶¹.

*Псилоцибінові гриби*⁶² використовувалися в доколумбовий період для здійснення ритуальних обрядів і релігійних церемоній, у тому числі для того, щоб викликати видіння, що дозволяють, на їх думку, передбачати майбутнє. Католицька церква розцінила таке бачення як диявольську оману, тому вживання гриба для якої-небудь мети було заборонено. Те ж саме відбулося і з *кактусом пейотлем*. Перший опис вживання пейотля був зроблений францисканським ченцем Бернардіно де Сахагун. В його «Загальній історії Нової Іспанії» (1546 р.)

⁶¹ Одну із цікавих особливостей ЗСС, викликаних нікотином, наводить С. Кінг у розповіді «Завтрак в «Кафе Готэм»»: «Никотин улучшает контакт синапсов и повышает концентрацию внимания – другими словами, расширяет путь поступления информации в мозг. Не очень сильно и не специфически по линии активного мышления (хотя заядлые курильщики утверждают обратное), но когда его действие прекращается, у вас остается ощущение – навязчивое в моем случае, - будто граница между снами и явью стирается. Мне много раз чудилось, что прохожие и машины, и маленькие сценки на тротуаре, которые я наблюдал, на самом деле скользят мимо меня на длинной ленте, которую спрятанные рабочие сцены тянут, крутя огромные ручки и вращая огромные барабаны. И еще чудилось, будто ты все время чуть пьян, поскольку это состояние сопровождалось ощущением беспомощности и душевной измотанности, ощущением, будто все будет продолжаться так без конца, к лучшему ли, к худшему ли, потому что ты настолько занят некурением, что ни на что другое почти не остается ни времени, ни сил» [9, с.474].

⁶² До психоактивних грибів відносяться дві основні групи. Перша - гриби, що містять псилоцибін і псилоцин (утворюючи з'єднання триптаміна). Види, що містять псилоцибін і псилоцин, насамперед, можна поплутати з видами родової назви *Inocybe* (рвані гриби, волокнисті голови), *Conocybe* (оксамитний чепчик), *Mesena* (хемлінги) і *Bolbitis* (гноюві гриби). *Psilocybe coprophilia* схожа з *Inocybe lacera* і *Inocybe geophylla*. Однак обидва види зустрічаються в лісі, у той час як *Psilocybe coprophilia* росте на гної (*coprophilia* – «люблячий гівно»). *Inocybe geophylla* фіолетового відтінку і дає коричневий відбиток спор. У *Inocybe lacera* білий споросний шар, і цей вид дає сіро-коричневий відбиток спор. Обидва види *Inocybe* містять *пілокарпін* – сильна отрута, що діє подібно мускарину (одному з могутніх біологічних отрут). Друга група - *Amanita* (у простолюд. – мухомори) - гриби, що містять як діючий принцип іботенову кислоту, мускимол, мусказон і гіоскіамін.

написано, що пейотль «викликає у тих, які їдять або п'ють його, жахливі або смішні видіння», які продовжуються два-три дні, а потім проходять. Серед індіанців пейотль вважався засобом, що оберігає від небезпеки, додає хоробрості, знімає голод і спрагу; ці вірування перейняли і завойовники. Тому офіційна заборона не дала бажаного результату: вживання грибів і пейотля стало таємним і знову вийшло в простір культури тільки в кінці ХІХ ст.⁶³, коли в 1887 р., повернувшись до Берліна після тривалої подорожі по США, німецький фармаколог Люїс Левін привіз із собою деяку кількість головок-бутонів пейотля (які він отримав від компанії «Парк-Девіс») і спробував екстрагувати з них чисту речовину. В 1897 р. філадельфійський новеліст і лікар Сайлас Уейр Мітчел дав перший опис пейотного сп'яніння. В цьому ж році Артур Хефтер, суперник Левіна, став першою людиною, що виділила і прийняла чистий мескалін (отриманий з висушеної верхівки *пейотля*). Доктор Курт Берінгер (учень Л. Левіна, знайомий з Германом Гессе і Карлом Густавом Юнгом), став батьком психоделічної психіатрії, провівши сотні експериментів з мескаліном на самих різних категоріях пацієнтів. У 1927 р. К.Берінгер опублікував свою роботу «Мескалінове сп'яніння», яка створила наукову платформу для дослідницької фармакології в області психоактивних речовин.

Тим часом Л. Левін зацікавився *гарміном* — індолом, єдиним джерелом якого вважалася давня ліана *Banisteriopsis caapi*⁶⁴. Серед тих, що прочитали його роботу «Баністерія каапі — нова отрута, яка викликає сп'яніння, і лікувальний засіб» виявився австрійський емігрант Блас Пабло Реко, що жив у Мексиці, який був достатньо оригінальною людиною⁶⁵. В 1919 р. він спростував наукову статтю Уільяма Сеффорда, заявивши, що для виклику видінь шамани народів мікстеків і масатеків використовують не пейотль, а галюциногенний гриб. У 1937 р. Б.П. Реко послав шведському антропологу і куратору етнографічного музею в Готенбурзі Генрі Вассену пакетик із зразками двох дуже цікавих рослин - насінням візіонерської берізки (*ipomoea violacea*, що містить галюциногенні індоли, споріднені ЛСД), фрагмент псилоцибінового гриба теонанакатля⁶⁶. Р. Вассен переслав зразки Ре-

⁶³ Відзначимо, що на сьогоднішній день в Америці зберігся культ кактуса й існує церква Пейотля, де офіційно дозволене застосування психоделіків.

⁶⁴ Багато в чому дослідницький інтерес був обумовлений тим, що, за повідомленнями німецького етнографа Теодора Кох-Грюнберга, племена, що проживають уздовж Амазонки, використовують цю ліану для того, що можна назвати телепатичним контактом. Тому, коли в 1929 р. хіміки Е. Перро і М. Раймонд-Гаморі виділили активний агент із *Banisteriopsis caapi*, вони назвали його телепатіном. Тільки в 1957 р. дослідники дійшли висновку, що телепатін тотожний гармаліну, витягнутому з *Reganium harmala*, і в офіційному вживанні затвердилася назва «гармін».

⁶⁵ Зокрема, він дуже захоплювався етноботанікою і археоастрономією — вивченням спостереження світу зірок древніми культурами та їхніх відносин до нього.

⁶⁶ Сам Б.П. Реко одержав свій зразок гриба від європейського інженера, що працював у Мексиці, Роберто Вейтландера. На наступний рік невелика група разом з

ко до Гарварду, де вони привернули увагу молодого етноботаніка Річарда Еванса Шульца, який цікавився мескаліном. Разом із студентом-антропологом з Йелльського університету Вестоном ла Барром він опублікував підбірку доказів, що теонанакатль — той самий психоактивний гриб, який згадується в свідоцтвах стародавніх істориків і сучасних етнографів. Наступного року Р. Шульц супроводжує Б.П. Реко в селище Уатла де Хіменес (в нагір'ї Сьєрра Масатека) для вивчення грибів. Але початок Другої світової війни спочатку припиняє, а потім і зовсім зупиняє ці дослідження. Б.П. Реко виїжджає з Мексики, а коли японці закріплюють своє положення на каучукових плантаціях в Малайї, Р. Шульц приймає запрошення Управління стратегічних служб (попередника ЦРУ) вивчати в басейні Амазонки екстракції каучуку. А в травні 1957 р. подружжя Валентина і Гордон Уоссони опублікували свою статтю в журналі «Лайф» про відкриття псилоцибінового грибного комплексу⁶⁷.

1.2.6. Кокаїн

*Танго! Танго-кокаин!
Под гримом сеточка морщин.
Вскипает кровь-ультрамарин,
Когда рыдает танго-кокаин.
Танго! Танго-кокаин!
У эротических картин -
Любимец дьявола один,
Танцует танго-кокаин.*

Б.Моисеев

*Я крашу губы гуталином -
Я обожаю черный цвет.
И мой герой, он соткан весь
Из сладких запахов конфет.
Напудрив ноздри кокаином,
Я выхожу на променад.
И звезды светят мне красиво,
И симпатичен ад.*

«Агата Кристи»

Від південноамериканських селян прийшов до Європи *кокаїн* – алкалоїд, що здобувається з рослини *Erythoxylon coca*; жуючи його листя, вони полегшували свій стан при утомленості, голоді і гірській хворобі⁶⁸. Для культури стародавніх інків в Перу, а згодом і для місцевого

дочкою Вейтландера й антропологом Жаном Бассе Джонсоном стали першими білими, що взяли участь у вєладі - нічній грибній церемонії.

⁶⁷ Оскільки Уоссон був фахівцем у сфері банківських інвестицій, хімічно виділив псилоцибін і визначив його структуру в 1958 р. Альберт Хофман.

⁶⁸ Ці властивості коки досить складно оцінити, якщо погано уявляти собі ситуацію з їжею, що містить білки, у лісах Амазонки і на нагір'ях Анд, де конкуренція за доступні ресурси білка дуже жорстока серед тисяч видів флори і фауни джунглів.

населення колоністів кока була богинею. Прикладом цього може служити той факт, що на фронтиспісі класичної роботи У. Голдена Мортімера «Історія коки — божественної рослини інків» зображена богиня Мама Кока у вигляді дівчини, що пропонує рятівну вітку коки іспанському завойовнику. Кокаїн був виділений в 1859 р. і протягом декількох десятиліть служив об'єктом інтенсивних фармакологічних досліджень⁶⁹.

Офіційна історія психоаналізу прагне обходити цей випадок стороною, проте в 1884 р. молодий і тоді ще нікому не відомий невролог Зігмунд Фрейд вирішив зайнятися вивченням кокаїну. Своє перше враження від дії кокаїну він описав таким чином: «Малі дози цих ліків піднесли мене на вершину. Тепер я збираю матеріал, щоб скласти хвалебну пісню на честь цієї чарівної речовини». Бажаючи, проте, скористатися невеликою відпусткою і відправитися до своєї нареченої, яку у зв'язку з напруженою роботою не бачив майже два роки, він перериває свої дослідження і доручає своєму другу, окулісту Кенінгстейну перевірити, чи не має у цієї речовини анестезуючої дії на очі. Після повернення він узнає, що інший його друг, Карл Коллер, вдало провів досліди і довів наявність у кокаїну локальних анестезуючих властивостей. Таким чином, як сухувато помічає З. Фрейд в «Моєму житті», «через мої заручення я не став знаменитим в ті молоді роки». Проте, як показують історики психоаналізу, дослідження Фрейдом кокаїну мало також практичну мету (полегшення болю при пристрасті до морфії у хворого на рак друга Ернста фон Флейшель-Максоу) і відбиток достатньо сильної залежності від нього, під яку він потрапив (згідно з Робертом Байком, він, ймовірно, приймав його в різному дозуванні як транквілізатор аж до 1895 р.). «Я перевіряв ефект кокаїну, який звільняє від голоду, сну і утомленості і спонукає до інтелектуальних зусиль, не один раз на собі», — захоплено писав він із цього приводу [цит. по: 25, с. 13]⁷⁰. До речі, є ряд свідоцтв про те, що вже за часів

⁶⁹ Сьогодні наркотик кокаїн вдихають, приймають усередину, курять чи вводять внутрішньо. Його застосовують регулярно чи періодично (з короткими інтервалами через 10-45 хв.). Після психостимулюючого ефекту настають такі стани, як дистрофія, підвищена збудженість, сонливість, що можуть продовжуватися години чи цілодобово. Усе це може переходити у депресію, зниження здатності сприймати приємні враження протягом декількох днів чи тижнів. Психічна залежність від кокаїну може бути різко вираженою, але фізична залежність незначна чи не виявляється зовсім.

⁷⁰ З цієї точки зору дуже цікаво перечитати світову класику кінця XIX – початку XX ст., що вивчається в середній школі. Популярні пригоди сищика Шерлока Холмса живописують його «окруженного грудями своїх старых книг, чередуя неделю увлечения кокаином с приступами честолюбия, дремотное состояние наркомана с дикой энергией, присущей его натуре...» [13, с.71]. А от як у розповіді «Человек с рассеченной губой» описується опіумне кубло в Лондоні: «Длинное низкое помещение, полное густого коричневатого дыма; вдоль стен тянулись деревянные нары, как на баке корабля, везущего эмигрантов. Сквозь мрак я не без труда разглядел безжизненные тела, лежащие в странных, фантастических позах: согну-

розквіту психоаналізу З.Фрейд неодноразово прописував кокаїн депресивним пацієнтам⁷¹.

Слід зазначити, що впровадження коки на європейський ринок в цей період відбувалося за опробуваною на чаї, каві і шоколаді схемою. В 1888 р. француз М. Анджело Маріані випустив на ринок першу пляшку «Вин Маріані», і незабаром виник цілий потік вин, тонізуючих засобів і еліксирів на основі або з добавкою коки. Королева Вікторія, папа Лев XIII, Сара Бернар, Томас Едісон і сотні інших знаменитостей і представників медицини публічно засвідчили тонізуючі властивості цих продуктів у серії з 12 томів, опублікованих його компанією. Проте, на відміну від чаю, кави і шоколаду, які спочатку «зустріли в штики», а потім узаконили, кокаїн(так само як морфій і героїн) здійснив зворотний шлях. Узятий на озброєння американськими расистами, він використовувався для розпалювання страху про те, що чорношкірі Півдня, збожеволівши від кокаїну, можуть напасти на білих. Тому вже в 1906 р.

тые плечи, поднятые колени, запрокинутые головы с торчащими сверху подбородками. То там, то тут замечал я темные, потухшие глаза, устремленные на меня. Среди тьмы то вспыхивали, то тускнели красные огоньки в чашечках металлических трубок. Большинство лежало молча, кое-кто бормотал что-то себе под нос, а иные разговаривали тихими монотонными голосами, то возбуждаясь и торопясь, то внезапно смолкая – причем никто не слушал своего собеседника – всякий был поглощен только собственными мыслями» [13, с.117-118]. Знаходячись у полоні літературних стереотипів, ні школярі, ні вчителі при трактуванні «Анни Кареніної» Л.М. Толстого не звертають уваги на те, що в романі прямо вказується – не витримавши страждань і принижень, що випали на її долю в результаті «гріха», героїня стала постійно приймати опіати: так, князівна Варвара скаржиться Вронському, «что Анна без него принимала морфин» (т.2, ч.6, гл. 21). Автор описує стан Анни: «Она... вернулась к себе и после второго приема опиума к утру заснула тяжелым, неполным сном» (ч.7, гл. 27). У професійному середовищі дотепер йде дискусія, чим було викликано з клінічної точки зору самогубство Анни Кареніної – приступом шизофренії чи наслідками важкої наркоманії.

⁷¹ За що З. Фрейд неодноразово критикувався з боку як опонентів, так і соратників. Дотепний зразок такої критики наводить В. Пелевін у романі «Священная книга оборотня»: «Доктор Фрейд не только сам сидел на кокаине, он его пациентам прописывал. А потом делал свои обобщения. Кокаин – это серьезный сексуальный возбудитель. Поэтому все, что Фрейд напридумывал – все эти эдипы, сфинксы и сфинктеры, - относится исключительно к душевному измерению пациента, мозги которого спеклись от кокаина в яичницу-глазунью. В таком состоянии у человека действительно остается одна проблема: что сделать раньше – трахнуть маму или грохнуть папу. Понятное дело, пока кокаин не кончится. А в те времена проблем с поставками не было. Но пока у тебя доза меньше трех граммов в день, ты можешь не бояться ни эдипова комплекса, ни всего остального, что он наоткрывал. Основывать анализ своего поведения на теориях Фрейда – примерно как опираться на пейотные трипы Карлоса Кастанеды. В Кастанеде хоть сердце есть, поэзия. А у этого Фрейда только пенсне, две дорожки на буфете и дрожь в сфинктере. Буржуазия любит его именно за мерзость. За способность свести все на свете к заднице... Потому что портфельным инвесторам нужны пророки, которые объяснят мир в понятных им терминах. И лишний раз докажут, что объективной реальности, в которую они вложили столько денег, ничего не угрожает» [с. 192-193].

вийшов закон про чисту їжу і наркотики, що зробив кокаїн і морфій незаконними і створив платформу для санкціонованої заборони синтетичних сумішей.

Наступна хвиля проникнення психоактивних речовин в європейську культуру почалася в XIX ст., коли інтелектуальна еліта того часу почала експериментувати над власною свідомістю, вживаючи різні речовини, привезені з Єгипту й Індії⁷². Їх своєрідним маніфестом стала «Сповідь одного англійця, що вживає опіум» Томаса де Квінсі. Він був першим письменником, який свідомо вивчав на особистому досвіді спосіб формування марень і видінь під впливом опіуму та їх подальшого використання в усвідомленому мистецтві (в «пристрасній прозі»). Він був переконаний, що «опійні мрії» і марення самі можуть бути творчим процесом, аналогічним літературній творчості. Він використовував ці марення в своїй письменницькій роботі не як якусь декорацію або алегорію, а як форму мистецтва саму по собі. Його описи були настільки талановиті, що протягом ще півстоліття після «наркотичних сповідей» робилися серйозні спроби використовувати дію опію на творчі здібності, особливо на літературну творчість.

Із середини XIX ст. як психоактивні починають використовуватися *летючі ароматичні речовини* (інгалянти). В 1847 р. було описано використання ефіру в немедичних цілях, а в 1861 р. з'явилося повідомлення про смерть в результаті отруєння парами хлороформу хлопця, який вдихав його для отримання приємних відчуттів. Пізніше з'явилися публікації про вдихання бензину і його компонентів, хлоралгідрату, трихлоретилену, ацетону і т.п.⁷³

⁷² Початок цьому поклав французький лікар Моро де Тур, що після повернення з Алжиру запропонував своїм друзям (серед яких були Шарль Бодлер, Теофіль Готьє, Жерар де Нарваль, Олександр Дюма й Оноре де Бальзак) спробувати «давамеску» – застигле желе з гашишу. Ефект був настільки приголомшуючий, що незабаром був організований «Клуб аматорів гашишу» зі штаб-квартирою в отелі «Пімодан» на березі Сени. Члени цього клубу регулярно зустрічалися і вживали гашиш у досить великих кількостях. Пізніше в цей клуб вступили П. Верлен і А. Рембо. Надалі Ш. Бодлер увічнив гашиш і опіум у «Штучному раї» і поемі про гашиш.

⁷³ Із середини шістдесятих років XX ст. медики стали писати про токсикоманію (особливо в підлітків) з використанням різних сортів клею, плямовивідників, лаків, фарб та їхніх розчинників як психоактивних речовин. У починаючих споживачів після 3-5 вдихів з'являються розширення зіниць, частішання пульсу, запаморочення, шум у голові, сльозо- і слинотеча, двоїння в очах і т.п. Мова стає дізартричною. Якщо вдихання припиняється, стан сп'яніння продовжується ще 10-15 хв. і змінюється неприємними відчуттями ваги в голові, специфічним солодкуватим смаком у роті, нудотою, спрагою. Такий постінтоксикаційний період може продовжуватися 2-3 години. Якщо вдихання продовжується, слідом за оглушенням розвивається психомоторне занепокоєння, розлади сприйняття (спотворюються форми і розміри предметів, почуті слова і звуки нескінченно повторюються і т.п.), апатія, у крайніх випадках ЗСС переходить у ПСС за типом делірії.

1.2.7. Психоделіки

Жизнь и мир – это сон захмелевшего бога, который тихо ускользает с одного божественного пира и уходит спать на какую-нибудь одинокую звезду, не ведая, что творит все то, что видит во сне... И образы этого сна являются то пестрыми и прихотливыми, то гармоничными и разумными... «Иллиада», Платон, битва при Марафоне, Венера Медицейская, Мюнстер из Страсбурга, Французская революция, Гегель, пароходы – все это суть отрывочные мысли этого долгого сна. Но однажды Бог пробудится, протирая заспанные глаза, улыбнется, и наш мир канет в ничто, так никогда и не существовавший...

Г. Гейне

Остання – психоделічна – хвиля почалася в швейцарському місті Базелі, де хімік Альберт Хофманн, що працював у лабораторіях відомої фармакологічної корпорації «Сандоз», у 1938 р. зумів синтезувати лізергинову кислоту і створив наркотик, який за своєю популярністю і об'ємами споживання не має прецеденту в історії людства – діетиламід лізергинову кислоту, більш відомий як ЛСД-25⁷⁴. Спочатку А. Хофманн вивчав похідні ріжків (одного з різновидів сумчастих грибів, які вражали злаки і час від часу викликали в середньовічній Європі спалахи захворювання під назвою «вогонь Св. Антонія») для полегшення нападів мігрені і спазмів матки під час вагітності. ЛСД пройшов вдалу попередню перевірку на тваринах,⁷⁵ не знайшов ніяких перспектив з комерційної точки зору і був залишений на полиці до 1943 р., коли Хофманн вирішив перевірити ще раз його властивості. Під час лабораторного експерименту Хофманн випадково розсипав невелику кількість ЛСД на руку, де він і абсорбувався. «Я був вимушений перервати свою роботу в лабораторії десь близько полудня і відправився

⁷⁴ Оскільки Хофманн поступово синтезував велику кількість сполук, діетиламід був 25-м і був позначений на пляшці як LSD-25.

⁷⁵ Як відзначав один із «сучасних алхіміків», автор таких психоактивних речовин як ММДА і ДОМ (між іншим, експерт американського уряду у справах, що пов'язані з наркотиками), Олександр Шульгін, не існує та й навряд чи коли може бути створена адекватна модель інтерпретації змін, що відбуваються в поведінці тварини під впливом психоделіка. У передмові до своєї книги 1991 р. «ПІНКAL: Хімічна історія любові» (ПІНКAL - Phenethylaminess I Have Known and Loved – Фенетиламіни, що я узнав і полюбив) він так пояснює це: «Свідомість власної смертності – свідомість, що виділяє її з інших тварин, - дає Людині право, дозвіл на дослідження природи власної душі і духу, на пізнання компонентів, з яких складається людська психіка. Кожний з нас у значні моменти свого життя відчуває себе мандрівником у невідомій країні власного існування, потребуючи відповіді на запитання, що підіймаються з глибин його душі і чекають свого вирішення. І запитання, і відповіді на них походять з одного джерела – «Я»... Психоделіки можуть відкрити доступ до тих сторін нас самих, котрі містять відповіді».

додому, відчуваючи незвичайну невгамовність, що супроводжувалась легким запамороченням. Удома я приліг і занурився в досить приємний стан, що характеризується незвичайно жвавою уявою. В стані, схожому на сон, із закритими очима... я сприймав безперервний потік фантастичних картин, незвичайних форм з інтенсивною, калейдоскопічною грою фарб». «Сандоз» почала поширювати ЛСД серед психіатрів і психологів для використання в психотерапії⁷⁶. Оскільки передбачалося, що ЛСД може істотно полегшити психотерапевтичне лікування, багато хто опробував його на собі (що поклало початок багатьом трансперсональним теоріям особистості). Виникла навіть теорія про те, що ЛСД є *психоміметиком* - речовиною, що імітує порушення свідомості під час психозу. У зв'язку з цим на початку 60-х років вже не тільки фахівці, але і представники контркультури почали вживати ЛСД, і наркотик набув широкої популярності⁷⁷. ЗМІ трансливали на всю країну виступи знаменитостей⁷⁸, що вживали ЛСД, підтримуючи і без того майже неконтрольовану моду на психоделічні переживання.

В 1956 р. чеський хімік Стівен Жара синтезував ДМТ — діметилтриптамін. ДМТ залишається найсильнішим зі всіх галюциногенів і одним із самих короткодійчих із відомих сполук цього роду.⁷⁹

Психоактивні речовини виявилися символами двох контркультур, що протистоять офіційній західній культурі, – хіппі і растафарі. *Хіппі* («квіти життя») – загальносвітовий і досить різномірний молодіжний рух, що виник у п'ятидесятих роках ХХ ст. і декларував пацифізм, вільну любов, повернення до природи і багато інших гуманістичних ідей, інтегрованих у більш пізню культуру 80-90-х років. Відрізнявся особливим стилем одягу (джинси, фенечки, стрічка у волоссі і т.п.) і

⁷⁶ Сьогодні ЛСД зустрічається у вигляді прозорого розчину, порошку й у вигляді різнобарвних марок, що нагадують поштові (їхня основа просочена розчином наркотику).

⁷⁷ У США до 1966 р. не менше 8 тис. підпільних лабораторій робило і поширювало ЛСД. Великі міста, такі, як Нью-Йорк і Лос-Анджелес, придбали цілі «кислотні» райони - у них люди всіх віків могли придбати ЛСД цілодобово. З'явилися цілі «профільні» кафе, атмосфера в яких нагадувала знамениті кафе художників на Монмартрі початку століття.

⁷⁸ Одним із них був відомий кіноактор Гаррі Грант, який в одному з інтерв'ю заявив, що ЛСД-психотерапія змінила все його життя і цілком умиротворила його свідомість. Іншою відомою особистістю був глава гігантської корпорації мас-медіа «Тайм» Генрі Льюїс, який визнав, що під час прийому ЛСД він чув голос старозавітного Бога. Газети, що належали корпорації, публікували надихаючі звіти про переживання під впливом ЛСД.

⁷⁹ Коли ДМТ курять, сп'яніння досягає піка десь за дві хвилини, а слабшає протягом приблизно 10 хвилин. Ін'єкції діють довше. Першовідкривач так описує дію: «На третій-четвертій хвилині після ін'єкції з'явилися вегетативні симптоми, як то: відчуття поколювання, тремтіння, легкої нудоти, розширення зіниць, підвищення кров'яного тиску і частішання пульсу. У той же час з'явилися ейдетичні феномени, оптичні ілюзії, псевдогалюцинації, а потім пізніше — і дійсні галюцинації. Галюцинації склалися зі сліпуче пофарбованих східних мотивів, що рухались; потім я побачив чудесні сцени, картинки, що швидко змінювались».

універсальною сленговою мовою (звідки в сучасну молодіжну мову перекочували такі слова, як кайф, бодяга, хайр, маза, прогін, глюк і т.п.). Оскільки хіппі проголошували прагнення до наслідування і прилучення до «природної культури» інших народів, через сполучення музик (особливо творів Боба Марлі) в Європу ввійшло вчення *растафарі* – досить розпливчата (мінлива від громади до громади) релігійна концепція про богообраність чорношкірих і про їхнє повернення з Вавилонського полону⁸⁰. Растамани вважали, що оскільки при перекладі Біблії білі люди спотворили чи приховали найважливіші її фрагменти, для глибокого проникнення в суть Писання необхідно ритуальне паління *ганжи* (маріхуани), під якою розуміється всяке згадування «трави» у Біблії⁸¹.

⁸⁰ Відповідно до вчення растафарі історія єврейського народу, викладена в Старому Завіті, вважається історією африканців (білі євреї - самозванці, що видають себе за богообраний народ). За гріхи свої чорні іудеї були покарані рабством у Вавилоні (Америці). Але Бог давно простив свій обраний народ, тому незабаром він повернеться на Сіон, відомий непосвяченим як Аддіс-Абеба. Ефіопія - це рай чорної людини. Церква вважається знаряддям Вавилону для обману чорношкірих, а рятування чекає не на небесах, а в Ефіопії. «Дійсний Бог білих - папа Іоанн XXIII, голова Куклусклану, чергове втілення антихриста, прокаженого вовкулака, англосакса і рабовласника Адама-Авраама». Культурна фігура політичного діяча, який боровся за рівноправність, Маркуса Гарви розглядається як нове втілення Іоанна Хрестителя. Хайле Селассіє I (принц Рас-Тафарай) називається «Левом Іудейським», «Царем Царів» і прямим нащадком Царя Давида по лінії Царя Соломона і Цариці Савської, а також черговим втіленням Бога, рятувником обраної раси - чорних іудеїв. Його коронація є пришестям Месії. На думку растафаріан, влада над світом дає скіпетр Іудейського дому, викраденого в стародавності з Ефіопії Римом, а в Рима - Англією. Георг V послав на коронацію Хайле Селассіє I свого сина, майбутнього Едуарда VIII (реінкарнацію Навуходоносора), щоб повернути скіпетр. Йому ж, незважаючи на зречення зі страху перед відкритим йому Богом швидким кінцем Вавилону, треба буде правити Вавилоном у дні загибелі. Знаряддям руйнування Вавилону стане звір з Одкровення Іоанна (під ним розумілася Росія). Обраний же народ після падіння Вавилону прийде до безсмертя і торжества справедливості. Бога растафаріани називають «Джа» (від «Джехова» - «Іегова»). Символи растафаріан – нашивки зелено-червоно-золотого кольору і зображення лева. Растамани мали дотримуватися ряду заборон: не їсти свинину, молюсків, риб без луски, не курити тютюн і не пити ром і вино, не вживати сіль, оцет, коров'яче молоко, не грати в азартні ігри. Оскільки Бог створив людину за своїм образом і подобою, то будь-яке перекичування божественного вигляду, в тому числі стрижка і гоління, - гріх. Растамани мали носити довге волосся, що створює локони (через що зачіску растаманів прозвали «дредлокс» - «жахливі патли», чи просто «дредз»).

Особлива увага приділяється боротьбі з "поневоленням свідомості чорної людини". У цьому зв'язку дуже небезпечною і зловливою вважається європейська освіта.

⁸¹ Найкраще тлумачення руху растафарі в контексті сучасної пострадянської молоді наведено в пісні Б. Гребенщикова «Слова растамана»:

«Какая радость, когда человек слышит слова растамана!
Какая радость, когда человек что-то слышит!
Какая радость, когда человек слышит слова растамана!

ЛСД та інші психоактивні речовини почали впливати на музику популярних у той час груп. Композиції Джиммі Хендрікса, Дженіс Джоуплін, "Doors", "Grateful Dead", "Jefferson Airplane", написані під впливом постійного прийому ЛСД і об'єднані через деякий час у поняття «кислотний рок», здійснювали ні з чим не порівнянний вплив на субкультуру хіппі. Поступово навіть «Beatles» стають частиною цього руху⁸².

Навіть самогубство лідера "Doors" Джима Морісона і смерть Джиммі Хендрікса не вплинули на прихильників «Хімічного Месії». Все це примушувало західний світ якщо не приймати, то, принаймні, говорити про ЛСД.

В університеті Гарварду утворився спочатку соціальний ЛСД-рух, що потім переріс у релігійний, на чолі якого встали Тімоті Лірі і Річард Альперт (який пізніше став відомим як гуру Баба Рам Дас). Дійшовши висновку, що психоактивні речовини мають духовну цінність⁸³, Т. Лірі переконує гарвардську адміністрацію дозволити йому провести дослідження псилоцибіну і оформити відповідне замовлення у фірму «Сан-

Какая радость, когда человек что-то слышит!
Аврорафобы - те, кто боятся рассвета,- вот ваше имя.
Дети подземелья, снимайте растяжки и мины.
Если ты не знаешь, зачем ты живёшь,- это не повод стрелять разрывными,
Ты можешь попасть прямо в сердце своей половины.
Случилось так, что в саду наших душ вместо ангелов ходят артисты,
Ходят за деньги, прямо по цветам сапогами.
До счастья было рукой подать, но все испортили сепаратисты,
Теперь нам придётся идти к нему своими ногами.
Какая радость, когда человек слышит слова растамана!
Какая радость, когда человек что-то слышит!
Когда Джа поет, ты делаешь вид, что не слышишь,
Джа танцует, ты где-то всегда в другом месте.
Если ты забудешь, никто не напомнит тебе, как ты дышишь,
Музыка свяжет по рукам и ногам и заставит вертеться на месте.
По радио снова транслируют то, что унижает человеческий ум,
Этот низкий потолок страшнее чумы и проказы.
Война удобна - она избавляет от необходимости думать,
Но с каких пор ты стал любить повиноваться приказам?»

⁸² Широко рекламувалося, що Дж. Леннон під впливом ЛСД за ніч написав «Lucy in the Sky with Diamonds». До зразків кислотної творчості відносять і знамениту «Сходи в небо» групи "Led Zeppelin".

⁸³ Викладаючи в Гарварді клінічну психологію, Т. Лірі спочатку дуже іронічно відносився до розповідей свого друга Френка Барона про його експерименти з грибами. Однак сам, знаходячись у відпустці в мексиканському місті Куернавака, пробує гриби, що містять псилоцибін і переживає глибоке релігійне потрясіння. «Я віддавався захоплюючій насолоді, що переживали містики протягом сторіч, коли заглядали за завісу і виявляли, що цей світ - настільки реальний у своєму прояві - у дійсності лише маленька декорація, сконструйована розумом... Містики поверталися відтіля, захоплено і незв'язно бурмочучи про вищі рівні сприйняття, де бачиш реальності, у сотні разів більш прекрасні і наповнені змістом, чим заспокійливі знайомі сценарії нормального життя... Мені раптом відкрилася проста істина: усе, що ми вважаємо реальністю, - це не що інше, як соціальна фабрикація».

доз». Разом із Ф.Бароном він створює проект – «Гарвардська програма наукових досліджень психоделічних наркотиків».

У перших експериментах брали участь лише гарвардські випускники, але згодом до них приєдналися всі охочі з числа студентів і викладачів. Поступово масштаби експериментів вийшли за межі стін університету: експерименти проводилися з групою студентів-богословів, Т. Лірі дозволили давати псилоцибін спеціально відібраним ув'язненим у державній в'язниці «Конкорд». Отримані результати зустріли активний опір з боку релігійних організацій. Т. Лірі пояснив це так: «ми зіткнулися з іудео-християнською прихильністю до одного Бога, однієї релігії, однієї реальності, яка сторіччями примушує страждати Європу і Америку з перших днів її заснування. Наркотики, що відкривають свідомість множинним реальностям, неминуче приводять до формування політеїстичних поглядів на Всесвіт». Студент філософського факультету Майкл Холлінгсхед з майонезної банки, наповненої цукром, присмаченим ЛСД, знайомить Т. Лірі з дією цієї психоактивної речовини. В 1962 р., знаходячись в університеті, Т. Лірі оголосив себе «Пророком» і «Верховним жрецем» нової релігійної секти й першим сформулював поняття про ЛСД як про «нове божественне єство»⁸³. Саме йому належить визначення ЛСД як «Хімічного Месії» нового часу. «Хімічний Месія - це дар стародавніх богів своїм нащадкам, - говорив Т. Лірі в одному з інтерв'ю, - це здійснення мрії людства. Один прийом ліків приводить до розширення свідомості і входження в широко відкриті ворота Духовної Освіти. Повідомлення всьому світу звістки про LSD - моя головна планетарна місія»⁸⁵.

В Гарварді Т. Лірі знайомиться з англійськими літераторами Олдосом Хакслі⁸⁶ і Аленом Гінзбергом, які популяризували псилоцибін серед таких інтелектуальних знаменитостей того часу, як Уільям Берроуз (який пізніше напише знамениту «Джанкі. Сповідь невинного наркомана»), Телоніус Монк і Джек Керуак (своєрідна Біблія покоління

⁸⁴ Помітимо, що в тому же Гарварді Річард Шульц і Майкл Холлінгсхед продовжують займатися вивченням псилоцибіну, але ЛСД виявився просто доступнішим для одержання в достатніх для дослідження кількостях.

⁸⁵ Посилаючись на свого таємного духовного вчителя-браміна, Рам Дасс писав: «LSD - це Христос, що прийшов в Америку з Півдня. Америка - найбільш матеріалістична країна з усіх країн світу. Вона хотіла приходу Аватара у формі матерії. Тому вони мають LSD».

⁸⁶ Олдос Хакслі пропагував психоактивні речовини як ті, що ведуть до нового ступеня в еволюції людини як біологічного виду. Ці ідеї він відбив в есе «Врата сприйняття»: «те, що всі інші бачать тільки під впливом мескаліну, художник за природою своєю з народження бачить постійно. Його сприйняття не обмежене тим, що корисно чи біологічно соціально. Частина знання, що належить Всесвітньому розуму, просочується крізь обмежувальний клапан мозку і «єго» художника в його свідомість». І хоча О. Хакслі сумнівався в тому, що наркотик може допомогти людям краще зрозуміти один одного, авторитет письменника, а також талановитий опис пережитих вражень сприяли тому, що його книги стали культовими в психоделічному русі.

хіппі - його роман «В дорозі»). Учнем Лірі і адептом нового вчення став відомий американський письменник Кен Кізі (автор дотепер культових романів «Пролітаючи над гніздом зозулі», «Деколи нестерпимо хочеться», «Пісня моряка»). Він популяризував ЛСД і влаштовував «кислотні випробування», що проходили у вигляді вечірок, що збирали сотні людей, які «підключалися до LSD» за одну ніч⁸⁷.

Небувала популярність особистості й ідей Т. Лірі серед студентів і аспірантів привела до того, що ряд професорів зажадали посилення контролю за експериментами і дослідженнями з боку адміністрації університету. Конфлікт розгорівся ще більше, коли в справу втрутилося бюро по боротьбі з наркотиками. Незабаром Т. Лірі узнав, що їх діяльністю зацікавилася і ЦРУ. Більше того, багато молодших студентів (які були позбавлені можливості брати участь у програмі досліджень) також стали діставати і активно приймати ЛСД.

Відповідно батьки забили на сполох, з'ясувавши, що їх діти, які пішли в Гарвардський університет, щоб згодом влитися в елітні круги і стати «цвітом суспільства», натомість приймають наркотики. Експерименти були припинені, а Т. Лірі і Р. Альперт зняті із займаних ними посад у Гарварді. Вони знайшли притулок у старому особняку Мілбрук, розташованому недалеко від Нью-Йорка (який був подарований одним із послідовників разом з чотирма тисячами акрів землі). Там засновується громада «Кастілія» (названа на честь колонії інтелектуалів із роману Г. Гессе «Гра в бісер») і Міжнародний Фонд Внутрішньої Свободи (для фінансування досліджень психоделічних речовин). Поступово особняк перетворюється на кубло, в якому збираються богема і хіппі для того, щоб прийняти наркотики. Т. Лірі⁸⁸ звинувачує в цьому Р. Альперта, вони рвуть відносини, і Р. Альперт виїжджає до Індії.

В 1965 р. Т. Лірі був арештований в Техасі за пів-унції маріхуани, яка була знайдена в його машині. Його засудили до штрафу в 30 тис. доларів і до 30 років в'язниці. Проте Верховний суд після апеляції відклав виконання вироку, під величезну заставу випустивши Т. Лірі з в'язниці. Ця судимість перетворила його на героя-мученика і неймовірно підвищила популярність⁸⁹. В 1966 р. він створює «Лігу духовних відкриттів» з метою добитися дозволу використання ЛСД як ритуальної речовини. Він їздить по країні, пропагуючи свою нову релігію, основна ідея якої – «Turn on, tune in and drop out» («включися, настройся і випадай»). Т. Лірі записував музичні альбоми з Дж. Хендріксом, Стівеном Стіллом і Бадді Майлзом. Разом із Джоном

⁸⁷ Більш докладно про це можна прочитати у знаменитому романі Т. Вулфа «Електропрохолоджувальний кислотний тест».

⁸⁸ Навіть К. Кастанеда, побувавши там лише раз, відчув відразу, побачивши те, що там відбувалося.

⁸⁹ Сумно відомий американський президент Річард Ніксон навіть назвав його «самою небезпечною людиною в Америці».

Ленноном і Йоко Оно він заспівав пісню «Give Peace a Chance» («Дайте миру шанс»)⁹⁰.

В 1970 р. при поліцейському огляді у нього були знайдені сигарети з марихуаною, і суд засудив його до 10 років в'язниці. До цього терміну був доданий термін, отриманий ним у 1965 р., причому відсидіти їх він повинен був послідовно. Апеляція відхилювалась, і він відправився у в'язницю загального режиму в Сан-Луїс-Обіспо (Каліфорнія). Там він пробув декілька місяців, після чого (за сприяння організації Weather Underground) здійснив втечу, влаштовану його дружиною Розмарі. Вони опиняються в Алжирі, де їм пропонує притулок керівництво «Чорної пантери» на чолі з Елдріджем Клівером, що знаходиться в еміграції. Проте, оскільки сам Е. Клівер вважає Т. Лірі неблагонадійною людиною, він поміщає його і Розмарі під домашній арешт. В 1971 р. їм вдається бігти до Швейцарії і отримати притулок там. Адміністрація Ніксона вимагає їх видачі, швейцарські власті відмовляються продовжувати наданий Т. Лірі притулок, і він вимушений бігти до Афганістану. Його арештовують прямо в аеропорту і передають в руки співробітників управління по боротьбі з наркотиками.

З 1972 р. Т. Лірі кочує по в'язницях. В 1976 р. він одержує умовно - дострокове звільнення і виходить на свободу (ймовірно через те, що на місце старого судді прийшов його наступник, або ж, за іншою версією, завдяки тому, що він дав свідчення проти організаторів своєї втечі). Після цього він читає лекції і пише книги, що розкривають суть нового руху під назвою SMILE, метою якої є «сприяти руху людства до чисто енергетичного стану». Він веде активний спосіб життя, влаштовуючи нічні шоу і навіть виступаючи як диск-жокей в одній з престижних дискотек округу Оріндж, і веде свою програму на радіо.

В 1967 р. вийшла книга відомого по своїх роботах в області вивчення мозку і комунікації у тварин і людини⁹¹ біолога Джона Лілли «Програмування і метапрограмування людського біокомп'ютера», фактично цілком присвячена ЛСД як способу дії на мозкові центри⁹¹. Як

⁹⁰ Коли Т. Лірі вирішив балотуватися на посаду губернатора Каліфорнії, на його прохання Дж. Леннон написав пісню «Come Together» («Збирайтеся разом») як гасло-маніфест для передвиборчої кампанії.

⁹¹ На підставі багаторічних психофізіологічних досліджень мозку дельфінів і системи їхньої комунікації Дж. Лілли в 1958 р. виступив із доповіддю, в якій постулював паралельне з людським існування іншого розуму - цивілізації дельфінів, що ми не помічаємо в силу антропоцентризму. Відповідно до його точки зору, водна стихія породжує більш вдосконалі форми розуму, чим наш. За мільйони років під водою дельфіни і кити змогли досягти не тільки таємниці океану, але і таємниці світобудови в цілому (Див. Лілли Дж. Человек и дельфин. – М.: Мир, 1965; Лілли Дж. Разум дельфинов // Природа, № 5-6). Ґрунтуючись на цьому, ряд учених побачили у дельфінах «братів по розуму», а багато країн (у тому числі і СРСР) відмовилися від промислу дельфінів.

⁹² У більш пізній роботі «Центр циклону» Дж. Лілли на підставі реального автобіографічного випадку один із перших попереджає про потенційну психологічну небезпеку психоактивних речовин. «При використанні - і особливо зловживанні -

з'ясувалося пізніше, роботи Ліллі використовувалися ЦРУ для розробки методики «зомбі»⁹². Третього серпня 1977 р. на слуханні в сенаті США директор ЦРУ адмірал Стенсфілд Тернер визнав, що його відомство ще з початку 60-х років проводило за допомогою ЛСД досліди з «промивання мозків» безлічі американців без їх відома і згоди. Одні з них були ув'язненими, інші - пацієнтами психіатричних лікарень, треті - онкологічними хворими. Подібного роду експерименти проводилися не тільки на пацієнтах, але і на медсестрах та «іншому медичному персоналі» (наслідки одного з цих експериментів описано у романі С. Кінга «Та, що запалює поглядом»). При цьому в деяких з них з'явилися перші симптоми шизофренії. Крім того, агенти ЦРУ підсипали в стакани барів в Нью-Йорку, Сан-Франциско та інших, не вказаних Тернером містах США, психоактивні речовини⁹³. Все це офіційною мовою називалося «Програмами по вивченню модифікації поведінки» (оперативною мовою - операції «МК-УЛЬТРА»)⁹⁴.

ЛСД варто пам'ятати, що якщо ви несете в собі програми саморуйнування, вам належить бути вкрай обережним у виборі правильного керівництва й установок до, під час і після сеансу. Через звільняючий характер періоду зміни свідомості, викликаного ЛСД, включаються програми, сховані нижче рівня порогу усвідомлення. У звичайному стані свідомості існують захисні програми, що протистоять програмам саморуйнування. У ЛСД-стані зв'язок між програмами, що забезпечують виживання організму, послаблений». Так, сам Дж. Ліллі, визволивши в одному із сеансів емоції «горя, страху і провини», увів собі внутрішньо разом з ліками «піну» - пузирці повітря.

⁹³ Незважаючи на свою принципову опозиційність до будь-якої офіційної державної ідеології, існують дані про те, що «Верховний жрець» Т. Лірі був штатним інформатором ФБР.

⁹⁴ Власне кажучи, це було продовження вже описаної нами на прикладах секти ассасинів чи опіумних воєн спробою використовувати психоактивні речовини і ЗСС для маніпулювання суспільною свідомістю. Але були продовжувачі і трохи раніше в ХХ ст. Так, під час Другої світової війни японські окупанти Маньчжурії виробили в Китаї величезну кількість опію і героїну для поширення всередині країни. Це було зроблено не для прибутку, як у британців, а з наміром породити стільки випадків пристрасті, щоб воля китайського народу до активного опору окупації була зломлена. Пізніше ЦРУ використовує той же прийом, щоб задавити політичні розбіжності в американських гетто для чорних (випустивши надчистий героїн під №4 — «порцеляново-білий»). Зв'язок уряду США з наркомафією простежується ще до початку Другої світової війни. Спільні воєнні операції УСС (Управління стратегічних служб) А. Даллеса і Морської розвідки США сприяли встановленню контактів (через Лучано Щасливчика) із сицилійською мафією і (через Дай Лі) з торгуючою наркотиками «Зеленою бандою» Ту Цзюе Шена в Шанхаї. Контакти продовжилися й у післявоєнний період.

⁹⁵ Як заявив із цього приводу в 1971 р. Американській спілці видавців газет колишній директор ЦРУ Річард Хелмс: «Ми не робимо мішені з американських громадян. Народ у чомусь повинний прийняти на віру, що ми, керівники ЦРУ, люди чесні, віддані справі служіння народу». При цьому офіційно відомо, що більшість звітів, що мають відношення до проектів ЦРУ, пов'язані з наркотиками і контролем суспільної свідомості, були знищені за наказом Р. Хелмса незадовго до його відходу. За словами Сіднея Готліба (директора персоналу технічної служби ЦРУ) це було пов'язано з «наростаючою паперовою проблемою».

Мода на змінені стани свідомості привела до інтересу до них не тільки з боку спецслужб, але і кримінальних елементів. Влітку 1967 р. розігралася трагедія «сім'ї» Чарльза Менсона - окультної секти, що практикувала і східний містицизм, і ЛСД-тріпи, і сексуальні збочення. Вживання ЛСД у великих дозах було частиною щоденної «духовної практики». В один літній день 1967 р. близько 300 членів «сім'ї» були знайдені мертвими на фермі, що належала йому. Дотепер ніхто в точності не знає, що там відбулося. В наявності було лише колективне самогубство, зроблене за наказом глави секти. За допомогою ЛСД Менсон зробив своїх «дітей» такими, що абсолютно навіюються. Менсон, що втік, був спійманий і закінчив життя на електричному стільці.

В 1968 р. вийшла книга нікому не відомого американського антрополога Карлоса Кастанеди «Вчення Дона Хуана: Шлях Знання індіців Які» (в 1973 р. він отримав ступінь професора з антропології в Каліфорнійському університеті Лос-Анджелесу), яка відразу стала світовим бестселером (не меншою популярністю користувалися і дев'ять продовжень, написаних протягом 12 років) і зробила його хрещеним батьком світового руху «New Age» («Нова ера»). В своїх роботах К. Кастанеда описав надприродні психоделічні подорожі з магом - індіанцем Які на ім'я Дон Хуан Матус, - який міг управляти часом і простором. К. Кастанеда стверджував, що те, що ми розуміємо під дійсністю, - просто нав'язаний нам спосіб сприйняття всесвіту, що розділяється всіма нами і може бути подоланий за допомогою психоактивних речовин і/або дисципліни, ритуальних дій і концентрації⁹⁶.

За словами К. Кастанеди, він навчив чотирьох учнів різним ритуальним способам входження в ЗСС. Дві з них – Флорінда Доннер-Грау і Тайша Абеляр – опублікували свої звіти про навчання, істотно відмінні від книг Кастанеди, проте засвідчені ним. Протягом десяти років ця група створила систему магічних пасів тенсенгріті (термін узятий з архітектурного лексикону в зв'язку з тим, що одночасно характеризує міцність споруди через взаємозв'язок напруги і цілісності).

К. Кастанеда багато що приховував або свідомо містифікував про себе, рідко з'являвся на публіці, давав інтерв'ю і ніколи не дозволяв, щоб його фотографували або записували на магнітофон⁹⁷. В 1980 р. він взагалі зник на 13 років. В 1993 р. час від часу проводив

⁹⁶ Маг, говорив він, може «бачити» і використовувати енергію, що охоплює все, але шлях до такого знання важкий і небезпечний. Дон Хуан любив повторювати, що «щоб мандрувати в невідомому так, як це роблять маги, необхідно придбати необмежений прагматизм, безмежну помірність і сталеві кишки» (інтерв'ю 1997 р.).

⁹⁷ Сам він пояснював це в такий спосіб: «Запис на плівку - спосіб фіксування вас у часі... Єдина річ, що маг не стане робити - залишатися застиглим». І далі: «Фотографія – не єдина застигла річ, незмінно також Слово Боже. Але це живий всесвіт. Усе живе змінюється. Незмінне слово повинне, за визначенням, відноситися до мертвого світу. Як може бути в підданному зміні всесвіті писане слово, що залишається незмінним? У такому випадку це світ таксидерміста».

семінари, а наступного року з'явився свого роду навчальний тренінг «Мистецтво сновидіння»⁹⁷. За однією з версій він помер в 67 років, за іншою – в 72. Його смерть стала однією з найзначніших інтриг минулого століття⁹⁸. Тому багато хто дотепер продовжує сумніватися в тому, що не тільки Дон Хуан, але і сам Кастанеда існували насправді. Сам К. Кастанеда завжди стверджував, що всі його досліди були реальні – «Описуване мною чуже нам; тому воно здається нереальним».

Популярність психоактивних речовин серед європейського і американського наукового співтовариства в 60-ті роки ХХ ст. привела до того, що навіть еволюція людини стала пояснюватися теорією вживання ранніми гомінідами певного виду грибів, що містять психоактивні речовини. Т. Маккена в своїй знаменитій роботі «Їжа богів» пише: «Я стверджую, що викликаючі мутації психоактивні хімічні речовини в їжі стародавніх людей впливали на швидку реорганізацію здатності мозку до переробки інформації. Рослинні алкалоїди, особливо галюциногенні сполуки, такі, як псилоцибін, діметилтриптамін (ДМТ) і гармалін, могли бути тими хімічними чинниками в дієті первісних людей, які з'явилися каталізаторами виникнення людської саморефлексії. Дія галюциногенів, присутніх у багатьох поширених рослинах, збільшувала активність переробки інформації, а значить, чутливість до середовища, і таким чином сприяла раптовому збільшенню розмірів людського мозку. На більш пізньому етапі того ж процесу галюциногени діяли як каталізатори в розвитку уяви, забезпечуючи появу внутрішньої вправності і здатності передбачення, які могли знаходитися в добрій синергії з виникненням мови і релігії».

Через це до кінця 60-х років ЛСД став самим дискусійним наркотиком у світі. В журналі «Наука» були опубліковані дані М. Коена, що ЛСД викликає зростання порушень у хромосомах, збільшуючи спектр

⁹⁷Б. Епштейн у «Psychology today» пише, що коли він приїхав на цей семінар, «навіть самі організатори події не знали точно, чи з'явиться Кастанеда чи ні», а «400 його послідовників з усього світу (біля третини з Каліфорнії) заплатили по 250 доларів за те, щоб подивитися, відбудеться це чи ні».

⁹⁸Некролог у «The Los Angeles Times» повідомляв, що він умер від раку печінки, був негайно кремований і його попіл був перенесений в Мексику. Однак офіційна заява Cleargreen, Inc (Лос-Анджелеської компанії, заснованої Кастанедою для продажу і реклами його книг, організації семінарів і workshop'ів) говорила: «Карлос Кастанеда залишив цей світ так же, як і його вчитель дон Хуан Матус, у повній свідомості. Повсякденний світ не має опису, відповідного такому явищу. Тому, відповідно до вимог цього світу, як юридичним, так і архівним, Карлос Кастанеда був оголошений померлим». Сам К. Кастанеда в одному з інтерв'ю на питання «Ви пишете в «Дарі Орла», що дон Хуан Матус не вмер, а пішов, був «поглинений внутрішнім вогнем». А ви самі підете чи вмрете?» відповів: «Оскільки я ідіот, я, напевно, умру. Мені б хотілося мати цілісність, щоб піти так, як пішов він... Я дуже боюся, що в мене так не вийде. Але мені б цього хотілося. Я прагну до цього, на відчай обох моїх голів».

генетичних мутацій і природженої потворності.¹⁰⁰ Говорили, що ЛСД веде до самогубств, провокує акти насильства і т.п. У результаті розчарування в містиці ЛСД (одне його вживання не веде до духовної просвіти) і всієї цієї полеміки відбувся деякий спад вживання ЛСД. У 1967 р. ЛСД був повністю заборонений до застосування в США і Європі. В Америці була оголошена національна програма боротьби з ЛСД. Відмітимо, що, як вже було в історії, ця заборона лише перемістила центр важкості психоделічної практики у бік забутих мескаліну і псилоцибіну, а також новітніх відкриттів психофармакології.¹⁰¹

Кінець 70-х років і всі 80-ті роки ХХ ст. характеризувалися деяким заспокоєнням і стабільністю у вживанні психоактивних речовин. Синтезуються синтетичні амфетаміни (МДА, МДМА і т.п.), але їх швидко переводять у розряд нелегальних, за рахунок чого вони не мають ніякого помітного впливу на суспільство.¹⁰² Можливо, це було пов'язано з тим, що загальна соціально-економічна обстановка не вимагала в такому ступені пошуку способів відходу від реальності, як це було в попередні періоди. Крім того, на наш погляд, це було пов'язано з розширенням впливу нового класу психоактивних речовин – електронних інформаційних технологій.

Продовжилися і активні маніпуляції психоактивними речовинами з боку урядів провідних країн (перш за все США). Оскільки сьогодні ці уряди вже не можуть більш відкрито брати участь у світовій торгівлі наркотиками, вони делегують ці повноваження розвідувальним службам, які під прикриттям «боротьби з наркотиками» провертають таємні операції з наркокартелями.¹⁰³ При цьому основні зони виробництва сильних наркотиків поступово переміщуються в місця мешкання племен із традиційними культурами (наприклад у Афганістані). Це дозво-

¹⁰⁰ Фактично результати стали спростовуватися майже відразу після публікації і, зрештою, були цілком дискредитовані. Огляд досліджень ЛСД Нормана Дішотські та ін., опубліковані в «Науці» чотирма роками пізніше, показав, що відкриття Кое-на було артефактом, породженим лабораторними умовами, і вивів, що немає причин боятися ЛСД на підставах, висунутих початково – чи принаймні немає причин боятися ЛСД більше, ніж аспіріну і кофеїну, які за тих самих умов приводять до хромосомних порушень у нітрохи не меншому ступені.

¹⁰¹ Відзначимо, що сучасні *снодійно-седативні засоби* також при високому дозуванні чи великій сенситивності до них можуть виступити як індуктори ЗСС. Це на-самперед похідні барбітурової кислоти (барбітурати) типу барбамілу, фенобарбіталу, а також феназепам, радедорм, реланіум, еленіум. Крім того, до індукторів ЗСС відносяться також *психостимулятори* – досить різноманітна група речовин, що має одну об'єднуючу ознаку: в результаті їхнього вживання прискорюється темп мислення. Існують психостимулятори рослинного (ефедрин, кола) і штучного походження (ефедрин, псевдоефедрин і ефедрон – похідні ефедрину, амфетамін, «ХТС» – група похідних амфетаміну (метилен-діоксі-метамфетамін МДМА, метоксі-метилен-діоксі-метамфетамін ММДА).

¹⁰² Єдиним виключенням є *крек-кокаїн*, що став дешевою у виробництві речовиною, яка спричиняє сильну фізичну залежність.

¹⁰³ Тільки уряди «знедолених» країн, таких, як Афганістан, Пакістан, Бірма і т.п., діють без «прикриття».

ляє перекласти відповідальність на «диких безліких вождів» племен, з іменами, що важко вимовляються, і які до того ж постійно змінювали один одного. Крім того, це дозволяє впроваджувати у світову суспільну свідомість думку про те, що боротьба з наркотиками ніколи не може бути закінчена, оскільки через ряд географічних, економічних і політичних причин неможливо «зачистити» і контролювати ці зони.

З 1993 р. у всьому світі знов почалося стабільне зростання вживання ЛСД і дещо нового наркотика MDMA (екстезі). Соціологи пов'язують це з розвитком субкультури рейва. Вечірки або концерти часто супроводжуються світловими лазерними шоу, техномузикою, несамовитими танцями і різноманітними витівками, які взаємно потенціюють дію психоактивних речовин.

Інтенсивне дослідження різних адикцій, що розвернулося в останнє двадцятиріччя, несподівано виявило проблему руйнівних наслідків вживання психоактивних речовин в етнопсихологічну площину. Зокрема, в цілому ряді крос-культурних досліджень було показано, що психоактивні речовини, що вважаються небезпечними в одних культурах, часто не є такими в інших. Так, в роботі «Душа мавпи» Е. Маре описує руйнівні наслідки впливу вживання звичного для європейців курильного тютюну на бушменів і готтентотів в ХІХ ст. у Південній Африці, хоча вони були відомими споживачами «даггі» (маріхуана). До кінця ХІХ ст., згідно з Р. Соннедекером, негативні ефекти вживання вже розглянутого нами опіуму розцінювалися як аналогічні порівняно з ефектами від вживання кави, тютюну і алкоголю. В роботі «Суспільство і наркотики» Р. Блум показує, що до ХХ ст. кава, тютюн і алкоголь у медиків усього світу викликали більше заклопотаності, ніж опіум.¹⁰⁴ Так, кава була оголошена поза законом в арабському світі близько 1300 р. і в Німеччині в 1500 р. В Китаї куріння тютюну було заборонено в 1629 р., на сто років раніше, ніж вживання опіуму. Персія, Росія, частина Німецьких князівств і Туреччина в цей же час оголосили виробництво і вживання тютюну кримінальним злочином.

Як відзначають С. Піл і А. Бродські, «реакція культури на наркотик обумовлена образом наркотика, що в ній є . Якщо він бачиться таємним і неконтрольованим або якщо він символізує відхід і забуття, їм широко зловживатимуть. Це звичайно трапляється, коли наркотик

¹⁰⁴ Наведемо опис наслідків уживання деяких широко рекламованих у даний час продуктів, узятий з роботи британських фармакологів кінця ХІХ ст. Елбута і Діксона. Ось як вони описують стан людини, що страждає залежністю від кави: «Страждалець тремтить і перестає володіти собою; він зазнає випадків ажитації та депресії. У нього змучений вигляд...Як і у випадку інших подібних речовин, нова доза отрути приносить тимчасове полегшення, але ціною подальшого страждання в майбутньому». Наступний опис – клінічна картина чайної адикції: «Через годину чи дві після сніданку, коли був прийнятий чай...тяжка втрата сил...може охопити страждальця, так що говорити буде вдаватися йому з великим зусиллям...Мова може стати слабкою і нерозбірливою...Через нещастя, подібні цьому, можуть бути зіпсовані кращі роки життя».

проникає в культуру у великому масштабі. Там, де люди можуть за- просто прийняти наркотик, там за його застосуванням не буде драма- тичного особистісного розкладання і соціального руйнування». Вихо- дячи з цього, вони пропонують критерій тієї чи іншої речовини, що ви- користовуватиметься в культурі як адиктивна або неадиктивна. «Якщо наркотик вживається у зв'язку з належними патернами поведінки і традиційними звичаями та регуляцією, він навряд чи створить великі проблеми. Якщо, з іншого боку, або споживання, або контроль за нар- котиком введений без пошани до існуючих інституцій і культурної практики, і він асоціюється або з політичним придушенням, або із за- колотом, буде виражений патерн надмірного або асоціального вжи- вання».¹⁰⁵ Добрим прикладом цього може послужити такий специфіч- ний для слов'янських народів метод входження в ЗСС, як *темпера- турні дії* (лазні, сауна і т.п.). Шляхом досягнення високої температури, що поєднується з ритмічними ударами віником і зануренням в ополон- ку або киданням в сніг, організм переживає такий психофізіологічний стрес, який приводить до виникнення ЗСС (очищення).

При цьому в суспільстві в радянські часи лазня набула статусу маргінального місця.

Наведемо як приклад текст пісні В.С. Висоцького «Банька по- белому».

«Протопи ты мне баньку, хозяйюшка, –
Раскалю я себя, распалю.
На полоке, у самого краешка,
Я сомненья в себе истреблю.
Разомлею я до неприличности,
Ковш холодной – и всё позади,
И наколка времен культа личности
Засинеет на левой груди.
Протопи ты мне баньку по-белому, –
Я от белого свету отвык, –
Угорю я – и мне, угорелому,
Пар горячий развяжет язык.
Сколько веры и лесу повалено,
Сколь изведено горя и трасс!
А на левой груди – профиль Сталина,
А на правой – Маринка анфас.
Эх, за веру мою беззаветную
Сколько лет отдыхал я в раю!
Променял я на жизнь беспросветную,
Несусветную глупость мою.

¹⁰⁵ Підтвердженням цьому може служити проведене Р. Блумом порівняння амери- канських індіанців (у яких хронічний алкоголізм розвився слідом за руйнуванням їхньої культури «білими людьми») із трьома грецькими селами, де вживання алко- голю настільки інтегровано в традиційний спосіб життя, що алкоголізм узагалі не є соціальною проблемою.

Вспоминаю, как утречком раненько
Брату крикнуть успел: «Пособи!» –
И меня два красивых охранника
Повезли из Сибири в Сибирь.
А потом на карьере ли, в топи ли,
Наглотавшись слезы и сырца,
Ближе к сердцу кололи мы профили,
Чтоб он слышал, как рвутся сердца.
Ох, знобит от рассказа дотошного!
Пар мне мысли прогнал от ума.
Из тумана холодного прошлого
Окунаюсь в горячий туман.
Застучали мне мысли под темечко:
Получалось – я зря им клеймен, –
И хлещу я березовым веничком
По наследию мрачных времен.
Протопи ты мне баньку по-белому, –
Я от белого свету отвык, –
Угорю я – и мне, угорелому,
Пар горячий развяжет язык.
Протопи!..
Не топи!..
Протопи!..»

Повертаючись до історії боротьби з опіатами в США, можна сказати, що замість опіуму американське суспільство запропонувало два інших класи психоактивних речовин, що викликають ЗСС, – алкоголь і *транквілізатори*¹⁰⁶. З відомою часткою умовності можна говорити, що аналогічний процес пошуку соціального плацебо відбувається і в сучасному пострадянському суспільстві¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Транквілізатори – група препаратів психотропної дії, спрямованих на зменшення тривоги, емоційної напруженості, страхів, «без істотного порушення процесів пізнання, сприйняття». Однак побічними діями більшості їх є сонливість у денний час, млявість, м'язова слабкість, уповільнення швидкості психічних реакцій.

¹⁰⁷ В. Пелевін у романі «Generation П» описує ситуацію з наркотиками в 90-ті роки ХХ ст. у московській богемі: «Отвратительный московский кокаин, разбодяженный немьтыми руками длиной цепи дилеров, оставлял в носоглотке букет аптечных запахов – от стрептоцида до аспирина – и рождал в теле тяжелое напряжение и дрожь. Говорили, что порошок, за грамм которого в Москве берут сто пятьдесят долларов, вообще никакой не кокаин, а смесь эстонского «СПИДа» с российским фармакологическим ассортиментом; мало того, половина дилеров почему-то всегда заворачивала порошок в глянцевую рекламу тойоты Самгу, вырезанную из какого-нибудь журнала, и Татарского мучила невыносимая догадка, что они наживаются не только на чужом здоровье, но и на PR-сервисе. Каждый раз Татарский спрашивал себя, зачем он и другие платят такие деньги, чтобы вновь подвергнуть себя унижительной и негигиеничной процедуре, в которой нет ни одной реальной секунды удовольствия, а только мгновенно возникающий и постепенно рассасывающийся отходняк. Единственное объяснение, которое приходило ему в голову, было следующим: люди нюхали не кокаин, а деньги, и свернута стодолларовая

1.2.8. Електронні наркотики

*Тьмы низких истин мне дороже
Нас возвышающий обман...*

О.С. Пушкин

- Но меня, конечно, не столько интересуют автобусы, телефоны и прочая...

- Аппаратура! – подсказал клетчатый.

- Совершенно верно, благодарю, - медленно проговорил маг тяжелым басом,- сколько гораздо более важный вопрос: изменились ли эти горожане внутренне?

- Да, это важнейший вопрос, сударь.

М.А. Булгаков

Сучасний етап розвитку психоактивних речовин пов'язаний з «духом Метрополії» і розвитком глобальних високих технологій. Як відзначає М. Немцов: «Під «Духом Метрополії» розуміються зовсім не відчуття, переживання і запахи мешканців великих міст, але саме повітря простору «бетонних джунглів» - вже після того, як у ньому стерті всі сліди перебування людей. Абсолютно неорганічної і дегуманізованої Метрополії, в якій більше не залишилося ніяких «я» або «ми». В цьому двовимірному абстрактному міському просторі неонові інформації та піктограм не живуть люди – і навіть персонажі не живуть. Так звана «жива реальність» і «людське існування» стали раритетами, а ми в своїй повсякденності торкаємося лише сміття, що викидається на нас телеекранами, радіоприймачами, уокменами, газетами і журналами. Реальність «нормального життя» практично скінчилася. Поздоровляємо, говорять критики. Міські мешканці втратили досвід спілкування з собі подібними – вони лише здатні вбирати холодну інформацію, наприклад – про нову марку розчинної локшини або останньої розфарбованої ілюзії японської мильної опери».

Першим електронним наркотиком стало *телебачення*. Т. Макена пише, що «жодна епідемія, ніяка пристрасть до моди, ніяка релігійна істерія ніколи не розповсюджувалися швидше і не створювали собі стільки прихильників за такий короткий період». Він порівнює телебачення з героїном: «Героїн робить образ плоским, як би «вирів-

купюра, которую требовал неписаный ритуал, была даже важнее самого порошка. Если бы кокаин продавался в аптеках по двадцать копеек за грамм как средство для полоскания при зубной боли, подумал он, его нюхали бы только панки – как это, собственно говоря, и было в начале века. А вот если бы клей «Момент» стоил тысячу долларов за флакон, его охотно нюхала бы вся московская молодежь и на презентациях и фуршетах считалось бы изысканным распространять вокруг себя летучий химический запах, жаловаться на отмирание нейронов головного мозга и надолго уединяться в туалете. Кислотные журналы посвящали бы пронзительные cover stories эстетике пластикового пакета, надеваемого на голову при этой процедуре... и тихонько подверстывали бы в эти материалы рекламу каких-нибудь часиков, трусиков и одеколончиков...» [с. 70-71].

нює» його; з героїном все ні холодно, ні гаряче; наркоман-джанкі дивиться зовні на світ, упевнений — що б ні відбувалося, все це не має ніякого значення. Ілюзія знання і контролю, яку дає героїн, аналогічна неусвідомленому допущенню телевізійного споживача, ніби те, що він бачить, десь в світі є «реальним». По суті, видиме є косметично поліпшеним видом продуктів».¹⁰⁸ М. Вінн додає: «І точно так, як і алкого-

¹⁰⁸ Найкраще суть психологічних трансформацій, що викликає у свідомості телебачення, описав В. Пелевін у псевдобуддистському трактаті «Іденталізм як вища стадія дуалізму»: «Главной отличительной чертой темного века является то, что определяющее влияние на жизнь человека оказывает субъектно-объектное деление номер два, которого во времена Будды просто не существовало.

Чтобы объяснить, что подразумевается под объектами номер один и номер два, приведем простой пример – телевизор. Когда телевизор выключен, он является объектом номер один. Это просто ящик со стеклянной стенкой, на который мы вольны смотреть или нет. Когда взгляд человека падает на темный экран, движение его глаз управляется исключительно внутренними нервными импульсами или происходящим в его сознании психическим процессом. Например, человек может заметить, что экран засижен мухами. Или решить, что хотел бы купить телевизор в два раза больше. Или подумать, что его хорошо бы переставить в другой угол. Неработающий телевизор ничем не отличается от предметов, с которыми люди имели дело со времен Будды, будь то камень, роса на стебле травы или стрела с раздвоенным наконечником – словом, все то, что Будда приводил в пример в своих беседах.

Но когда телевизор включен, он преобразуется из объекта номер один в объект номер два. Он становится феноменом совершенно иной природы. И хоть смотрящий экран не замечает привычной метаморфозы, она грандиозна. Для зрителя телевизор исчезает как материальный объект, обладающий весом, размерами и другими физическими качествами. Вместо этого у зрителя возникает ощущение присутствия в другом пространстве...

Вопрос заключается только в том, кто именно присутствует: Можно ли сказать, что это сам зритель? Мы утверждаем, что нет. И вот почему. Когда человек разглядывал выключенный телевизор, движение его глаз и поток его внимания управлялись его собственными волевыми импульсами, пусть даже хаотичными. Темный экран без всякого изображения не оказывал на них никакого влияния или оказывал, но только как фон.

Включенный телевизор практически никогда не передает статичный вид с одной неподвижной камеры, поэтому изображение на нем не является фоном. Напротив, это изображение интенсивно меняется. Каждые несколько секунд происходит либо смена кадра, либо какой-нибудь наплыв на предмет, либо переключение на другую камеру – изображение непрерывно модифицируется оператором и стоящим за ним режиссером. Такое изменение изображения называется техномодификацией.

...Смене изображения на экране в результате различных техномодификаций можно поставить в соответствие условный психический процесс, который заставил бы наблюдателя переключать внимание с одного события на другое и выделять наиболее интересное из происходящего, то есть управлять своим вниманием так, как это делает за него съемочная группа. Возникает виртуальный субъект этого психического процесса, который на время телепередачи существует вместо человека, входя в его сознание, как рука в резиновую перчатку.

Это похоже на состояние одержимости духом; разница заключается в том, что дух не существует; а существуют только симптомы одержимости. Этот дух усло-

ліки, лише смутно усвідомлюють свою пристрась, відчуваючи, ніби контролюють свій стан більше, ніж насправді... телеглядач подібним же чином переоцінює свій контроль, своє володіння ситуацією під час проглядання телепередачі».

Ситуація ускладнюється розвитком глобальної комунікації у сфері мультимедіа. Ще Т. Лірі пророкував, що кероване комп'ютерами електронне середовище (особливо – світова мережа Інтернет) стане дітищем психоделічної революції (чимось на зразок інформаційного аналога ЛСД). Він стверджував, що сітьовий простір і є те саме місце, в яке людина прямує все своє життя, місце, де кожний може створювати свої власні світи і взаємодіяти з ними¹⁰⁹.

В 1996 р. Т. Лірі писав (багато в чому вельми точно прогнозуючи тенденції розвитку світового інформаційного простору): «Зараз ми зі-

вен, но в тот момент, когда зритель доверяет съёмочной группе произвольно перенаправляют свое внимание с объекта на объект, он как бы становится этим духом, а дух, которого на самом деле нет, овладевает им и миллионами других телезрителей.

Происходящее уместно назвать опытом коллективного небытия, поскольку виртуальный субъект, замещающий собственное сознание зрителя, не существует абсолютно – он всего лишь эффект, возникающий в результате коллективных усилий монтажеров, операторов и режиссера. С другой стороны, для человека, смотрящего телевизор, ничего реальнее этого виртуального субъекта нет.

... Субъект номер один верит, что реальность – это материальный мир. А субъект номер два верит, что реальность – это материальный мир, который показывают по телевизору.

Будучи продуктом ложного субъектно-объектного деления, субъект номер один иллюзорен. Но у хаотического движения его мыслей и настроений, во всяком случае, есть зритель – метафорически можно сказать, что субъект номер один постоянно смотрит передачу про самого себя, постепенно забывая, что он зритель, и отождествляясь с этой передачей.

С этой точки зрения субъект номер два – нечто совершенно невероятное и неопишуемое. Это телепередача, которая смотрит другую телепередачу. В этом процессе участвуют эмоции и мысли, но начисто отсутствует тот, в чьем сознании они возникают.

¹⁰⁹ Довідавшись у 1995 р., що він невігойно хворий раком простати, Т. Лірі перетворив свій будинок у віртуальну приймальню, дозволивши всім користувачам Інтернету знайомитися з його останніми роботами і своїми очима спостерігати процес умирання. У своєму останньому інтерв'ю журналу «Psychology today» він так пояснював це: «Ми у відповіді за свою божественність. Це груповий спорт; життя – це груповий спорт, божественність – це груповий спорт. Смерть – груповий спорт... Приходить час, коли почуття власного достоїнства вгасає. Дуже швидко наступить час, коли піді мною треба буде змінювати пелюшки. Це – частина процесу. Ми з моїми друзями уважно стежимо за цим. Саме прекрасне в цьому те, що тут не існує моделей; ми повинні їх придумати самі. Ми – перше демократичне суспільство, що намагається вирішити проблему, що стоїть перед кожною людиною і кожною релігією: смерть, смерть, смерть, смерть, де, чому, хто?.. До 60-х подібні концепції – перетворення свого життя в церемонію, перетворення свого життя в ритуальну подорож, але обов'язково з іншими людьми, - були не особливо поширені». Тімоті Лірі вмер 31 травня 1996 р., заповівши заморозити тіло і законсервувати мозок.

ткнулися з вражаючою ситуацією, коли світ захлеснула хвиля дешевої комп'ютерної техніки. Вона стає дешевшою за підручники і дозволяє відтворювати інформацію мультимедіа на екрані, який так само може бути використаний для комунікації на зразок телефону, що працює в аудіографічному режимі. Різні групи борються зараз за контроль над цим інформаційним потоком, як раніше вони боролися за контроль над залізом. Проте вони не в силах контролювати інформаційний потік, тому що вони мають справу зі світлом. Екран комп'ютера – це просто пучки світла; все зводиться до світла. Ми вчимося обмінюватися інформацією. Телефон нам дав можливість за допомогою електромагнітних коливань усилити свій голос; тепер він може передавати і зображення. Це відкриває гігантські можливості для створення нової мови. Маршал Маклюєн абсолютно мав рацію, коли писав, що електронні засоби комунікації приведуть до створення глобального села. Філософія і психологія ХХ ст. наскрізь пройняті лінгвістикою. Маклюєн говорив: «Засоби комунікації визначають характер інформації, що передається». Змініть засоби комунікації – і ви самі змінитесь». Дійсно, у відношенні до персональних комп'ютерів, глобальних і локальних мереж ми можемо бачити всі ті ж ознаки, які були властиві психоактивним речовинам у всі періоди їх проникнення в євроатлантичну цивілізацію: величезна різноманітність і надприбутки, «битва за свідомість» споживачів, швидке формування залежності, використання інформаційного середовища як способу бунту або відходу від дійсності.

В психотерапевтичний лексикон до останнього десятиріччя увійшло поняття *кіберадикція* або *Інтернет-адикція* (*Internet Addiction Disorder* або *IAD*) з відповідним похідним - *Netaholic* (або *Інтернет-адикт*).¹¹⁰ Проте на сьогодні ще не виробилося чіткого визначення цього виду залежності: так, згідно з одним із визначень Інтернет-адикція – «нехімічна залежність від користування Інтернетом»; згідно з іншим – «нав'язливе бажання увійти до Інтернету, знаходячись off-line, і нездатність вийти з Інтернету, будучи on-line». Часто Інтернет-залежність розуміється взагалі дуже широко: 1) пристрасть до роботи з комп'ютером (програмування, у тому числі і хакерства, ігр-шуттерів типу Doom, Quake, стратегій типу Star Craft, квестів); 2) так звані «інформаційні подорожі» (web-surfing), тобто нав'язливу навігацію по різних віддалених базах даних; 3) патологічну прихильність до азартних ігор, он-лайнних аукціонів або електронних покупок в Інтернеті; 4) залежність від «кібервідносин», тобто від спілкування в чатах, телеконференціях і т.п.; 5) залежність від «кіберсексу», тобто від переглядання порнографічних сайтів в Інтернеті, обговорення сексуальної те-

¹¹⁰ у 1994 р. К. Янг розробила і помістила на web-сайт спеціальний опитувальник і незабаром одержала майже 500 відповідей, автори 400 з яких були визнані, відповідно до вибраних критеріїв, інтернет-залежними людьми. У 1997-1999 рр. були створені дослідницькі й консультативно-психотерапевтичні web-служби з проблематики IAD. У 1998-1999 рр. опубліковані перші монографії щодо цієї проблематики (К. Янг, Д. Грінфілд, К. Сурратт й ін.).

матики і т.д. Одна з найавторитетніших дослідників в цій області Кімберлі Янг наводить чотири симптоми Інтернет-залежності: 1) нав'язливе бажання перевірити e-mail; 2) постійне очікування наступного виходу в Інтернет; 3) скарги оточуючих на те, що людина проводить дуже багато часу в Інтернет; 4) скарги оточуючих на те, що людина витрачає дуже багато грошей на Інтернет. За даними різних досліджень, за цими критеріями Інтернет-залежними сьогодні є від 2-6% до 10% користувачів. За даними К. Янг, 25% Інтернет-адиктів набули залежності протягом півроку після початку роботи в Інтернеті, 58% - протягом другого півріччя, а 17% - незабаром після року. Велика частина цих людей користується сервісами Інтернет, пов'язаними із спілкуванням або з отриманням інформації.¹¹¹

Вчені, що досліджують психологічні механізми виникнення кіберадикції відмічають значення для розвитку Інтернет-залежності зміни свідомості. Так, Дж. Сулер пише: «Кіберпростір - один із способів зміни стану свідомості. Як і в зміненому стані свідомості взагалі, кіберпростір і все, що в ньому відбувається, здається реальним - часто навіть більш реальним, ніж дійсність». Вже сьогодні виникають такі знайомі (з історії психоактивних речовин) дискусії про негативний вплив на перший погляд вельми позитивних якостей Інтернету – зміни сімейного способу життя внаслідок появи комп'ютера і різноманітних мереж (локальних, глобальних)¹¹², стосунків дітей і мереж¹¹³, Інтернет-освіти (під

¹¹¹ З цього приводу Е. Лу у своєму культовому романі «Наивно. Супер» пише: «Мне кажется, что значение Интернета сильно преувеличивают.

По большому счету он состоит из ненужной информации, без которой мне бы было легче жить.

И мне кажется, что многие ощущают примерно то же, что и я: что они ужасно много знают, но непонятно, зачем им эти знания. И не очень ясно различают, что хорошо и что плохо.

Я сталкиваюсь в Интернете с ужасающим количеством ненужной информации... Но, похоже, что многие из нас зачарованы тем, что где-то там, независимо от нас, существует эта информация. Там, где нас нет; она есть повсюду и в то же время не здесь, а где-то еще, где никто из нас не может очутиться физически.

Думать об этом, конечно, интересно. С этим я согласен. Но я не вижу в этом ничего такого уж завораживающего. И я буду рад, когда люди перестанут так считать».

¹¹² Виник вже і новий термін – «комп'ютерна вдова» (cyberwidow), яким позначають дружин людей, захоплених комп'ютером. Буває, що родина розпадається на дві частини - чоловік з комп'ютером «проживають» в одній кімнаті, дружина з дитиною - в іншій.

¹¹³ Через те, що «комп'ютерні дітлахи» ростуть тихими й захопленими «інтелектуальною працею», вони викликають радість у батьків доти, доки вони не зіткнуться з проблемою відходу дитини від соціуму. В обдарованих дітей (і таких, що найчастіше мають труднощі із соціальною адаптацією) випередження/відставання деяких психічних функцій та їхня компенсація за допомогою комп'ютера можуть приводити до формування особистісної дисгармонії. Крім того, відсутні (чи замовчуються) лонгітюдні дослідження про соматичні наслідки роботи з комп'ютером. Тим часом, сидяча поза може призвести до виникнення проблем із хребтом, запорів, неврологічних розладів, а погане чи неправильне освітлення в нічні години - до різних

це поняття, між іншим, підпадають і сайти, що містять детальні описи виготовлення вибухових пристроїв, отруйливих речовин і т.п.). Мало того, кіберспілкування ще більше утруднює ситуацію в описаній Р. Лейнгом «шизоїдності європейського суспільства», коли поступово відбувається атрофія емоційної сфери і уяви за рахунок акценту на змісті і штучній стимуляції¹¹⁴.

1.3. Особливі стани свідомості

*Но, Учитель, на касках блистают рога,
Черный ворон кружит над крестом.
Объясни мне сейчас, пожалей дурака,
А распятые оставь на потом.
Онемел вдруг Спаситель и топнул в сердцах
По водной глади ногой:
«Ты и верно дурак», и Андрей в слезах
Побрел с пескарями домой.
«Видишь, там, на горе,
Возвышается крест.
Под ним десяток солдат.
Повиси-ка на нем.
А когда надоест,
Возвращайся назад.
Гуляют по воде, гуляют по воде,
Гуляют по воде вдвоем».*

И. Кормильцев

Особливі стани свідомості (ОСС) пов'язані, на відміну від ЗСС, не з ритуалом, а з безпосереднім досвідом, із спробами самої людини змінити стан функціонування власної свідомості з метою вийти на «закриті (неусвідомлювані і слабкоусвідомлювані) рівні» свідомості (молитва, медитація, аутотренінг і т.п.). Для них також властиві ознаки, які зустрічаються в ПСС і ЗСС: 1) зміни у всіх психічних процесах і функціях (відчуття, сприйняття, увага, пам'ять, мислення, емоційно-вольова сфера і т.п.); 2) тимчасове розширення свідомості (включаючи досвід філогенезу, життя роду, попередніх втілень і т.п.); 3) просторове розширення свідомості (включаючи ідентифікацію з ін-

захворювань очей. Уживання кави й інших тонізуючих засобів у нічний час викликає вже описані вище наслідки.

¹¹⁴ Недарма китайці – народ, що на власному досвіді знає небезпеку використання масових засобів ЗСС, перші у світі відкрили державну клініку для лікування підлітків, що страждають від Інтернет-залежності. На середину 2005 р. у ній допомагають всього 12 пацієнтам (від 12 до 24 років); однак, за оцінкою медиків, за відсутністю контролю в цій сфері в найближчу кількість китайських «онлайнових» наркоманів може досягти 2,5 млн. чол. Директор клініки так описує контингент: «Усі діти, що тут знаходяться, кинули школу через те, що вони грають у комп'ютерні ігри чи постійно стирчать в Інтернеті. Вони страждають від депресії, нервозності, страху, паніки і небажання спілкуватися з іншими хлопцями. Крім того, у дітей є порушення сну, озноб і нечутливість у руках».

шими особами, з тваринами і рослинами, астрономічними тілами, неорганічною матерією та ін.); 4) звуження просторового сприйняття (до рівня окремого органа тіла або окремої клітки); 5) зміна (розширення, звуження або розчинення) меж власного Его; 6) отримання трансперсонального досвіду (архетипові переживання, сприйняття складних міфологічних сюжетів, інтуїтивне розуміння універсальних символів, активація чакр, релігійний досвід і т.п.). Основна відмінність полягає в тому, що входження в ОСС відбувається в результаті сформованої у людини попередньою підготовкою психологічної готовності, що дозволяє в тому чи іншому ступені розуміти і контролювати те, що відбувається з нею, процеси та їх зміст, а також має телеологічну і холістичну орієнтацію¹¹⁵. В цьому відношенні ЗСС (особливо прийом психоактивних речовин) є спробою «перестрибнути» підготовчий етап, за рахунок чого відбувається деформація суті зміни свідомості¹¹⁶.

Практично у всіх духовних практиках і езотеричних вченнях (як тих, що йдуть спрадавна, так і більш сучасних) багато разів акцентувалася думка про те, що використання психоактивних речовин для входження в ЗСС, рівно як і самі ЗСС, є не більш, ніж одним із способів швидкого подолання соціальних стереотипів, психологічних захистів і духовних обмежень, що часто робить і значний негативний вплив на особистість.¹¹⁷ Мало того, К.Г. Юнг, який спробував синтезу-

¹¹⁵ Докладніше про розходження хілотропної і холотропної орієнтацій див. Ахмедов Т.И., Жидко М.Е. Психотерапия в особых состояниях сознания (История, теория, практика). – М.: Изд-во «АСТ», 2000. – 768 с.

¹¹⁶ Наведемо тут слова о. Олександра Меня, що стосуються виходу свідомості в ті стани, що можуть бути названі трансцендентними: «Глибокий смысл заключается в том, что Божественная Реальность остается сокровенной и не подавляет человека необходимой очевидностью. Этим несовершенный дух ограждается от безмерного, от того, что превышает его силы, и это сохраняет нашу свободу перед Богом. Постигание его совершается постепенно, в строгом соответствии с готовностью человека к мистической Встрече. Бог как бы завуалирован, скрыт от непосредственного восприятия. Шаг за шагом входит Он в сознание людей через природу, через любовь, через чувство тайны и переживание Священного. С этим связано и историческое многообразие религий, которое отражает различные фазы и уровни Богопознания» [15, с.97].

¹¹⁷ Як один із прикладів можна навести езотеричну систему Р. Штейнера, що лежить в основі популярної нині Вальфдорської педагогіки. У своїх творах Р. Штейнер досить багато сторінок присвячує опису духовних якостей, якими має володіти людина, що йде езотеричним шляхом. Таких людей, - говорить Р. Штейнер, - підстежують небезпеки двоякого роду: вона може прийняти ілюзію за дійсність і збитися з духовного шляху. «Если человек не приобрел твердости в моральном суждении, если он не стал в достаточной мере господином своих наклонностей, влечений и страстей, то он предоставляет самостоятельность своему обыкновенному Я, находясь сам в таком состоянии, когда над ним берут верх все эти духовные силы. Тогда может случиться, что благодаря рождению высшего Я человек станет не лучше, а хуже, чем был прежде. Если бы он подождал с этим рождением, пока не выработает в обыкновенном Я в достаточной степени твердость нравственного суждения, стойкость характера и твердость совета, то эти добродетели при рождении второго Я он не оставил бы в первом. Если он этого

вати містичні знання Сходу з науковою системою психології і медицини Заходу, вперше висловив припущення про те, що за ЗСС стоїть нерозвинений або спотворений духовний досвід. У своєму листі до Білла Уїлсона (одного із засновників суспільства «Анонімних алкоголіків») він так писав про одного з своїх пацієнтів: «Його прагнення до алкоголю було, на більш низькому рівні, еквівалентом властивого нашій суті духовного жадання цілісності, того, що в середньовічній мові виражалося як з'єднання з Богом»¹¹⁷. Італійський психіатр, основоположник психосинтезу, Роберто Ассаджіолі, в 50-ті роки ХХ ст. написав роботу «Нервові захворювання при духовному зростанні», де відзначав: «Духовний розвиток людини - це тривалий процес; ця подорож по чудових країнах, багата не тільки дивними подіями, але і перешкодами, небезпеками. Він пов'язаний з процесами глибокого морального очищення, повної трансформації, пробудження багатьох, що не використалися раніше здібностей, зростання свідомості до немислимого раніше рівня, розширення його на нові внутрішні простори. Тому не дивно, що такі важливі зміни проходять різні критичні стадії, які нерідко пов'язані з нервовими, емоційними і розумовими розладами. При звичайному клінічному спостереженні їх легко сплутати з розладами, що походять від зовсім інших причин. Тим часом розлади, про які ми говоримо, мають абсолютно особливий сенс, вони вимагають іншої оцінки і лікування. В наші дні ці розлади, викликані духовними причинами, зустрічаються все частіше». Він виділяв п'ять таких критичних стадій: 1) кризи, передуючі духовному пробудженню; 2) кризи, викликані духовним пробудженням; 3) спади вслід за духовним пробудженням; 4) кризи на стадії духовного пробудження; 5) «темна ніч душі». На кожному з цих етапів ЗСС можуть стати як засобом ослаблення гостроти переживання, підтримки, вселення упевненості, так і бар'єром, що утрудняє або навіть перешкоджає виходу з кризи. Тільки достатньо

не соблюдает, то он подвергает себя опасности утратить моральное равновесие». Приблизно про те ж саме, тільки іншими словами, говорить К. Кастанеда і Дон Хуан Матус.

¹¹⁸ К. Гроф, яка сама страждала від алкогольної залежності, у роботі з характерною назвою «Спрага цілісності» пише про аналогічний стан: «Велику частину свого життя я відчуваю в собі це невизначене прагнення. Так відбувається з багатьма з нас, і я осягла це у своєму рятуванні від залежності. Це прагнення відмінне від фізичної пристрасті до алкоголю і має більші наслідки, що далеко йдуть. Прогулянка по алеї, шматочок торта, обійми - жодне з цих поточних рішень не здатні задовольнити глибинну спрагу. Я розмовляла з багатьма людьми, що не мають залежностей, так і з тими, хто намагається від них позбутися, і вони описували мені те ж жагуче прагнення, що пронизує їхнє життя. Ця спрага - всепронизуючий аспект людського досвіду, що неправильно трактують, неправильно розуміють і під впливом якого знаходяться помилковим, часом трагічно помилковим образом. Єдиний спосіб, яким ми можемо успішно задовольняти це стихійне прагнення до цілісності чи до Бога, - це безупинний зв'язок з бездонним внутрішнім духовним джерелом».

тривала і складна робота, пов'язана з ОСС, дозволяє вчинити не «загарбницький набіг» і не «екскурсійний тур», а пройти цей шлях¹¹⁹.

В експериментальному плані цю думку розвинув Абрам Маслоу в своєму дослідженні осіб, які самоактуалізуються. Так, А. Маслоу знайшов, що деякі з індивідумів, що самоактуалізуються, прагнули того, щоб постійно випробовувати «вершинні переживання» (peak experience),¹²⁰ тоді як інші стикалися з ними рідко або взагалі не стикалися. Вивчаючи відмінності між цими групами, А. Маслоу виявив таке. Люди з нечисленними вершинними переживаннями є достатньо прагматично орієнтованими. «Такі люди живуть в світі, прагнучи якнайповніше виразити себе в ньому. Вони засвоюють світ і керують ним, використовують його для цілком доброї мети, як це роблять (нормальні) політики і практики». Трансцендентні люди, що самоактуалізуються, відносяться до навколишнього світу з благоговінням і відчуттям його святості, дають трансцендентну оцінку світу на рівні повсякденної діяльності. ОСС (які виникають у процесі духовних або психологічних практик) розцінюються ними як одна з найважливіших сторін їх життя.

¹¹⁹ Ми не дарма настійно підкреслюємо тривалість і складність теорії і практики ОСС. На наш погляд, входження і перебування в ОСС характеризуються тим, що мовою християнської традиції називається Одкровення. О. Мень пише з цього приводу: «Согласно выводам квантовой физики, при исследовании микрочастиц происходит их взаимодействие с прибором, существенно влияющее на процесс изучения. Это взаимодействие не может быть сведено к минимуму, как в классической физике, и возрастает по мере увеличения точности эксперимента. Следовательно, опыт требует особого способа описания явления. Нечто подобное происходит и в области духа, в таинстве Откровения. По словам Мартина Бубера, оно состоит в том, что человек «выходит из момента Высшей встречи уже не таким, каким он вступил в него. Момент Встречи – это не «переживание», которое возникает и блаженно завершается в воспринимающей душе; тут что-то происходит с человеком. Иногда это – как дуновение, иногда – как схватка в борьбе, но все равно это происходит. Человек, который выходит из сущностного акта чистого отношения, имеет в своем существе нечто большее, выросшее в нем». Это означает, что Откровение есть процесс, тесно связующий того, кто познает, с Ятем, Кто ему раскрывается» [15, с.99]. З точки зору о. О. Мень, існують три ключових умови для виникнення Одкровення (що ріднить його і з науковим відкриттям): 1) обдарованість; 2) підготовка та 3) воля.

¹²⁰ «Термін «піднесені переживання» - це узагальнення кращих моментів людського існування, щасливіших моментів життя, екстазу, найбільшої радості, блаженства» [25, с. 356-357]. За А. Маслоу, виникненню піднесених переживань сприяють глибоко хвилюючі події: «це виглядає так, начебто будь-який прояв справді прекрасного і вдосконалого досвіду приводить до піднесених переживань». Тому піднесені переживання можуть бути викликані як сильною любов'ю, впливом шедеврів мистецтва, красою природи, так і зіткненням із трагедіями (виходом з депресії, видужанням після важкої хвороби, уникненням смертельної небезпеки і т.п.). «Усі піднесені переживання можна розглядати як завершення якого-небудь акту... чи закриття – як це називається в гештальт-психології, у парадигмі теорії Райха – стан повного оргазму, цей стан ще може бути названо повним розвантаженням, катарсисом, кульмінацією, клімаксом, здійсненням, спустошенням чи завершенням». Більш стійкі і тривалі піднесені переживання він називав плато-переживаннями (plateau experience).

Будучи великими новаторами, при цьому вони звичайно вважають себе просто носіями здібностей і талантів, що сприяє розвитку не егоцентризму, а альтруїзму. На підставі цього А. Маслоу розділив сучасну психологію на два види: дефіцитарну і битійну. *Дефіцитарна психологія* (до якої А. Маслоу відносив велику частину психології ХХ ст.) займається поведінкою людини у сфері задоволення основних потреб. *Битійна психологія*, навпаки, вивчає поведінку людини та її переживання на стадії найвищої усвідомленості й прагнення задовольнити потреби самоактуалізації. Відповідно, можна говорити про те, що вихід у ЗСС у більшій своїй частині продиктований дефіцитарністю, тоді як в ОСС – битійністю (див. табл. 1.1).

До традиційного психоаналітичного переліку механізмів психологічних захистів А. Маслоу додав ще два, пов'язаних з дефіцитарністю: десакралізацію і «комплекс Іони». *Десакралізація* – це механізм відмови відноситися до чого-небудь із глибокою серйозністю і залученістю (починаючи від свого тіла і закінчуючи культурними і релігійними символами).

Таблиця 1.1. Відмінності між основними поняттями дефіцитарної і битійної психології

№ п/п	Поняття	Дефіцитарна психологія	Битійна психологія
1	Мотивація	Метою є задоволення потреби, яку не вдалося задовольнити до цього часу (голод, біль і страх)	Мета – отримання задоволення в даний час або постановка більш високої мети (метамотивація)
2	Пізнання	Об'єкт розглядається тільки як засіб задоволення якої-небудь потреби. Сильні потреби намагаються спрямувати сприйняття і мислення по певному руслу, тому індивід усвідомлює з оточення тільки те, що відноситься до задоволення його потреб	Індивід дещо усунений від того, що сприймає, тому зовнішні об'єкти оцінюються як такі, а не у їх відношенні до особистої зацікавленості. Основною оцінкою є схвалення того, що є
3	Цінності	Виходять або від надприродного божества, або від іншого, яке наділяє «магічною владою» об'єкти (групи, інших людей, наукові системи і т.п.)	«Вищі цінності існують у самій людській природі, саме там їх можна знайти». До них відносяться істина, доброта, краса, цілісність, унікальність, досконалість, завершеність, справедливість, простота, грайливість, самодостатність і т.п.

Закінчення табл. 1.1

№ п/п	Поняття	Дефіцитарна психологія	Битійна психологія
4	Любов	Звернена до інших, тому що вони обумовлюють задоволення потреби (особливо в самоповазі, сексі і т.п.). Чим більше задовольняються потреби, тим сильніше відчуття любові	Звернена до сутності іншої людини, основана на схваленні всього його життя в цілому. Не властиве прагнення до повного володіння предметом любові

Пов'язаний з десакралізацією «комплекс Іони» – механізм відмови від спроб реалізації в повноті своїх здібностей.¹²¹ Згідно з А. Маслоу, як Іона намагався уникнути відповідальності, так і більшість людей насправді бояться розвивати і використовувати свої здібності в максимальному ступені. Натомість вони віддають перевагу безпеці життя в «середньому діапазоні». На наш погляд, кажучи про

¹²¹Життя Іони описане в «Книзі пророка Іони» у Ветхому Заповіті. Один із важливих епізодів пов'язаний з тим, що колись Господь наказав йому йти в язичне місто Ніневію - столицю асирійського царства, і повідомити жителям, що Господь знищить їх, якщо вони не покаються. Але Іона не захотів йти з проповіддю до ворогів народу ізраїльського і не послухав голосу Божия. Він сів на корабель, котрий відправлявся в іншу країну. На морі раптом піднялася сильна буря, всі на кораблі перелякались, і корабельники вирішили кинути жереб, щоб узнати, із-за кого нашла на них така біда. Жереб пав на Іону. Іона визнав свій гріх і сказав: «Так, я согрішив перед Господом! Киньте мене в море, і буря стихне». Коли його кинули в море, буря стихла. По велінню Божому пророка проковтнула велика риба (котра в Біблії названа великим китом). Іона три дні і три ночі пробув в її череві, молячись Богу про помилування. Тут Господь явив особливу свою славу: Він зберіг його непошкодженим у череві кита і помилував. Через три дні кит викинув пророка живим на берег. Після цього Іона пішов в Ніневію для виконання волі Божої. Цілий день він ходив по місту і проповідував усім, говорячи: «Ще сорок днів, і Ніневія буде зруйнована!». Жителі повірили його словам. Разом із царем вони наклали на себе піст, стали молитися й приносити покаєння в своїх гріхах. І Господь помилував їх. Але Іона заремствував на таке милосердя Боже і просив собі смерті (вірогідно, він думав, що тепер його приймуть за фальшивого пророка). Господь же і на цей раз напоумив Іону. Перед палаткою, котру Іона влаштував для себе поблизу Ніневії, в одну ніч виросла велика рослина і захищала його від сонячного зною. Але на другий день хробак підточив цю рослину, і вона засохла. Іона дуже горював і жалкував за засохлою рослиною. Тоді Господь сказав йому: «Ти жалкуєш про рослину, над якою не працював, котру не ростив. Так чи Мені не пожаліти Ніневії, міста великого, в якому більше ста двадцяти тисяч чоловік, що не вмють відрізнити правої руки від лівої, і багато скотини?».

картографію і способи зміни станів свідомості в різних культурах, необхідно виходити з дефіцитарності або битійності їх інтерпретації. В етносах, культура яких орієнтована на відшкодування дефіциту з боку зовнішнього об'єкта, різні стани свідомості (або засоби їх досягнення) розглядатимуться як такі, що обслуговують задоволення (компенсації) витиснених або репресованих потреб, містифікуватися і частково ритуалізуватися або стигматизуватися, розцінюватися владою як сфера контролю і впливу і, одночасно, мати широке розповсюдження серед тієї частини населення, яка бачить себе як гноблена (т.з. «меншини»)¹²². Відповідно, в такій культурі відбуватиметься конкурентна боротьба між тими ЗСС, які інтегровані в культуру, і тими ЗСС, які розглядатимуться як контркультурні. В етносах, культура яких спрямована на самопізнання і саморозкриття «внутрішнього потенціалу» індивіда, ОСС (і шляхи їх досягнення) інтерпретуватимуться і культивувати-

¹²² Р. Мей в своїй знаменитій роботі «Сила й невинність» так описує психологічні механізми героїнової наркоманії у білої «більшості» та «чорної» меншості населення Америки: «Типовий випадок наркоманії серед білих складається приблизно таким чином: людина зростає в благополучному приміському районі, мати заглушає власну тривогу, примушуючи дитину їсти (синдром «їж, дитинка, їж, якщо ти мене любиш»). Батько набув фінансового успіху, але в іншому він слабкий: у нього два «каділаки», але вдома він стверджує свій авторитет лише за допомогою грубої лайки або іншого маскування слабкості. Сина призивають до армії, і він служить у В'єтнамі, де вперше знайомиться з наркотиками. На шляху додому він кидає свої нагороди в Тихий океан, символізуючи тим самим своє переконання в марності й безглуздості війни. Повернувшись, він не може знайти роботу і півроку стовбичить вдома, все більше втрачаючи зв'язок з батьками. Відчуваючи зростаюче почуття безкорисності, він вдається до героїну. Знайшовши, що той приносить йому полегшення, він незабаром знаходить мету в житті, що полягає в основному в крадіжці грошей у батьків для купівлі наркотиків. Батько нарешті узнає, що його син наркоман, і виставляє його з дому, наказавши йому не повертатися, поки він «не виправиться».

На усіх етапах цієї сумної історії ясніше всього простежується безсилля молодой людини, безцільність життя, що відчувається ним.

Причина відчуття безсилля в цілому полягає у відсутності зв'язку з сильним батьком. (Рідше воно обумовлено відносинами з матір'ю). За відсутності чоловічої фігури, з якою він міг би ідентифікуватися, юнак не має орієнтації й структури, котру повинен був би дати йому батько, не має цінностей, якими він міг би керуватись або проти яких він міг би бунтувати. У чорношкірої молоді відсутність сильного батька є практично вихідною данністю. У неї більш реалістичні причини для прийому героїну, однак їх проблеми мають зовнішній характер, і тому наркоманія для них не є такою ж серйозною хворобою, як для білих. У білого наркомана, схоже, відсутній едипів мотив – прагнення переважити батька, здатне набути конструктивного смислу розвитку, навпаки, син мстить батькові своєю наркоманією.

В героїновій залежності молода людина знайшла образ життя. Раніше вона страждала від постійної безцільності, тепер же перед нею стоять задачі ховатися від поліції, дістати грошей, здобути чергову дозу. Все це надає йому нову енергетику замість неструктурованості його попереднього світу» (детальніше про синдром «недостатнього батька» див. Кочарян А.С., Жидко М.Е. Психосексуальное развитие человека. Формирование мужского гендера: Учеб. пособие. – Х.: Нац. аэрокосм. ун-т «Харьк. авиац. ин-т», 2005. – 113 с.).

муться відповідно до прийнятої духовної системи, в свою чергу, здійснюючи зворотний вплив на духовність. Як пише С. Гроф, «духовність є невід'ємною властивістю психіки, що виявляється цілком спонтанно, коли процес самодослідження стає достатньо поглибленим. Пряме емпіричне зіткнення з рівнями несвідомого завжди пов'язано з пробудженням духовності, яке ніяк не залежить від переживань дитинства, релігійної запрограмованості, конфесії, навіть від культурної і расової належності. Особа, що стикнулася з цими рівнями своєї психіки, автоматично виробляє новий світогляд, в якому духовність є природним, сутнісним і життєво необхідним елементом існування» [5, с.252]. Мало того, у листі, що вже цитувався, Біллу Уїлсону К.Г. Юнг писав: «Алкоголь по латині - spiritus, і те ж слово, яке ми використовуємо для найзгубнішої отрути, ми використовуємо і для самого піднесеного релігійного переживання. Отже, тут справедлива формула spiritus contra spiritum. Дух (спіріт) божественного виліковує від руйнівної дії алкоголю (або спиртного)». Подібне твердження дозволяє розглядати складність картографій станів свідомості і практик входження в ОСС як один з етнопсихологічних критеріїв розвитку духовності в етносі¹²³.

Оскільки вплив інших моделей може приводити до трансформацій існуючої в даному етносі культурної моделі, можуть змінюватися і основні положення інтерпретації ПСС, ЗСС і ОСС. У цьому випадку стани свідомості й методи їх досягнення, що розцінюються в одній

¹²³ Достатньо цікавий, простий і чіткий критерій розмежування ЗСС і ОСС пропонує о. О. Мень: «Когда мы соприкасаемся с различными проявлениями трансфизической реальности вне нас, то многое зависит от того, под каким знаком она идет, какова ее духовность. Она ведь поляризуется, и надо чувствовать, какое это поле – отрицательное или положительное. Есть элементарный критерий для проверки того, с каким знаком был полюс. Если вы пережили какое-то необычайное состояние света, подъема, а в итоге – похмелье, оскомины, тяжелое настроение, - значит, это было не то. А если вы пережили что-то не очень эффективное или даже совсем ничего не чувствовали, а потом ушли с чувством просветленности, облегчения, подъёма, - значит, то Божье». І далі він пише: «Есть люди, которые усваивали практику восточных мудрецов и могли достигать произвольного выхода в астрал – опасное упражнение. Многовековой опыт показывает, что этот соседний с нами план не только таинствен, но и опасен, обманчив, труден для человека, и что Творец недаром его от нас закрыл. Он открывается человеку или в состоянии очень большой святости, или в состоянии безумия, когда «стенка» ломается и вдруг что-то прорывается. Человек должен быть огражден от этого. Как мы ограждены от черной бездны космоса голубым куполом тверди небесной, так мы ограждены от таинственного, опасного для нас, в чем-то страшного и туманного мира – астрального. Контакт с этим измерением рождает всевозможные феномены, которые поражают воображение человека. И тут наше любопытство, а порой и добросовестная любознательность бегут впереди наших достижений. Человек стремится исследовать эти области, но мы ставим вопрос: «Готов ли человек к этому?». Он оказался не готовым исследовать даже структуру атома, потому что обратил его против себе подобных. Так не опасно ли человеку вторгнуться в такую сферу, чтобы выпустить неких демонов? Есть экология природы, но есть и экология духа. Вот почему Церковь возбраняет человеку заниматься спиритизмом и всевозможными оккультными вещами» [15, с. 107-108].

культурній моделі або на певному історичному етапі, як ОСС, в іншій культурній моделі (або на наступному етапі розвитку) стають ЗСС або навіть ПСС.¹²⁴ Для ілюстрації розглянемо такі способи зміни свідомості, як *танці*. Ці способи об'єднує те, що спрадавна і дотепер вони дозволяють досягти тих станів свідомості, які пов'язані з відчуттями і переживаннями, що не вербалізуються. У зв'язку з цим танці були необхідним елементом всіх стародавніх культур. Ми зустрічаємо їх в різних формах у грецьких вакханаліях і танцях навколо жертвовного вогню на честь бога сонця в стародавній Мексиці, танці Давида перед Ковчегом заповіту і старогерманської традиції танців навкруги весняної фіалки, у ісламських дервішів і буддійських ченців. Пов'язаний з входженням в ОСС танець був одним із могутніх засобів терапії та самодослідження. Проте з часом у західній культурі танець із форми духовної практики перетворився на вид розважального мистецтва (спочатку народного, а потім - світського), орієнтованого на звеселяння публіки за допомогою ЗСС. До XIX ст. танець перестає бути легітимним засобом входження в ЗСС і стає формалізованим засобом соціальної комунікації (що краще за все ілюструється появою класичного балету). «Заколоти», що періодично виникають в танці (А. Дункан, Р. Нурієв та ін.), були пов'язані з індивідуальною експресією або запереченням класичних форм.

Психоделічна революція частково знов вивільнила потенціал зміни свідомості, прихований в танцях. Так, спочатку танець знов почав використовуватися як метод входження в ЗСС (катартичне звільнення і аналіз неусвідомлених потягів і потреб, емоційна реабілітація ветеранів війни, позбавлених мови і т.п.), проте трохи пізніше танець став застосовуватися як альтернатива ЗСС (зокрема, широкому використанню в психотерапевтичній практиці психоактивних речовин). Мало того, ще пізніше танець став використовуватися в своїй первинній функції – як експериментальний метод розширення свідомості і самодослідження. Проте в даний час у сучасній європейській культурі ми бачимо повернення танцю на рівень ЗСС і навіть перетворення його в один із могутніх та ефективних інструментів маніпулювання колективною й індивідуальною свідомістю (рейв-, техно- та ін.).

¹²⁴ С. Гроф підкреслює небезпеку того, що «залежність від вузьких концептуальних рамок може завадити вченим відкрити, розпізнати чи навіть уявити собі нечувані можливості у сфері природних явищ. Це можна проілюструвати двома прикладами з сучасної фізики. Вчені, які жорстко дотримуються ньютон-картезіанської моделі Всесвіту, - котра припускає неруйнівність матерії, - не можуть і поміркувати про використання атомної енергії, що потребує розщеплення атому. Точно так же система механічної оптики, що розглядає світло як частки (фотони), не дає теоретичного доступу до голографії, де використовується інтерференція світлових хвиль. Дивлячись у майбутнє, можна сказати, що фізик, котрий буде бачити в теорії вірогідності Ейнштейна точний опис дійсності, а не корисну і, нарешті, обмежену модель, ніколи не зуміє поміркувати про пересування і комунікацію зі швидкістю, що перевищує світлову. З тієї ж причини психіатри, прихильні до суто біографічних моделей людини, не зможуть уявити перетворюючу міць трансперсональних станів свідомості» [5, с.263].

2. КОНФЛІКТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВНУТРІШНЬО- І МІЖЕТНІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

...Не может быть и речи о единомыслии разных наций, но все нации должны знать друг друга, а те, между которыми невозможна взаимная любовь, должны научиться по меньшей мере терпеть друг друга.

И.В. Гете

В то же время я должен помнить и о Понтии Пилате, который сказал, что там, где есть истина, нет мира, а где царит мир, истины не найдешь. Поэтому я иду не с миром, а с мечом. Я веду войну против всех, кто делает нас меньше и мельче. Кто лишает нас щедрости... А любовь на самом деле не торный путь, который наверняка приведет нас к хорошему концу, любовь – это награда, которая дается нам в конце тяжкого пути, в конце нашей многодневной и многотрудной жизни.

Н. Мейлер

«Евангелие от Сына Божия»

Висока актуальність конфліктологічних досліджень в етнопсихології обумовлена тим, що вони дозволяють виявити загальні закономірності, етапи розвитку, механізми функціонування, способи попередження і регулювання конфліктів, пов'язаних із процесами внутрішньо- і міжетнічної взаємодії в сучасному суспільстві. Зі всього різноманіття етнопсихологічної конфліктології далі ми розглянемо основні методологічні підходи, пов'язані з дослідженнями внутрішньо- і міжетнічних конфліктів.

2.1. Основні підходи до вивчення внутрішньоетнічних конфліктів

Одним із базових утворень, що визначають внутрішньоетнічну взаємодію, є *етнічна культура*. З точки зору *функціонального підходу до аналізу конфліктів* (фундаторами якого є Г. Зіммель і Л. Козер) високий ступінь конфліктності не завжди деструктивний для етнічної культури. Благополуччя етносу залежить не від ступеня конфліктності, а від ефективності функціонування його психологічних захисних механізмів, їх розвитку, адекватності, гнучкості. «Так, у критичній ситуації етнос з добре налагодженим механізмом психологічного захисту може несвідомо відтворити цілий комплекс реакцій, емоцій, вчинків, які у минулому, в схожій ситуації, дали можливість пережити її з якнайменшими втратами. Це

особливо впадає в очі у народів з важкою історичною долею, але в цілому відноситься до всіх»[27].

При цьому основним механізмом, що визначає характер взаємодії внутрішньоетнічних груп і особливості спонтанної самоструктуризації етносу, є *функціональний внутрішньоетнічний конфлікт*. Пропорційність етнічних констант (механізмів, що знімають психологічну загрозу з боку навколишнього світу і забезпечують члену етносу можливість діяти) служить підставою для формування адаптаційно-діяльнісних моделей етносу і домінуючих моделей функціонального внутрішньоетнічного конфлікту, за допомогою яких етнічні системи регулюють надмірну напругу, досягають синхронізованої взаємодії внутрішньоетнічних груп, функціонування загальноетнічних інституцій і формування (у разі потреби) нових інституцій.

Етнос «або інтеріорізує зовнішню конфліктність і нейтралізує її в ході внутрішньоетнічної взаємодії, або екстеріорізує її засобом, індивідуальним для кожного етносу. В кожному випадку тим чи іншим способом небезпека і тиск, що походять із зовнішнього світу, нейтралізуються за допомогою функціонального внутрішньоетнічного конфлікту: ситуативного (характерного для даного етапу існування етносу) або структуроутворюючого, що виявляється в кожному випадку самоорганізації даного етносу. Спосіб дії народу в світі пов'язаний зі складною схемою взаємодії внутрішньоетнічних груп, які можуть мати різну ціннісну орієнтацію і, отже, різні етнічні картини світу. Основою цієї взаємодії служить функціональний внутрішньоетнічний конфлікт, коли різні групи етносу, навіть ті, що знаходяться в стані ворожнечі одна з одною, скоюють деякі синхронні дії, що веде до процвітання загального цілого» [27].

Функціональний конфлікт багато в чому визначається системою ціннісних домінант у житті етносу. Важлива не тільки адаптаційна функція внутрішньоетнічного конфлікту, але і той факт, що через посередництво цього конфлікту обіграється деякий істотний для етносу зміст. Дисфункціональний конфлікт настає саме тоді, коли люди позбавляються можливості вибору, а в суспільстві катастрофічно зменшується чисельність носіїв особистісної свідомості, домінанти якої пов'язані з традиціями. В цьому значенні внутрішньоетнічний конфлікт, оскільки він функціональний, є опробування людьми різної мети і значень, і саме це опробування, «гра» з цими значеннями, «цінностями», також є компонентою внутрішньоетнічного процесу [27]. Слід також відзначити, що поява усередині етносу якої-небудь ціннісної орієнтації, яка не може стати компонентою внутрішньоетнічного процесу¹²⁵, викликає дисфункці-

¹²⁵ Цю ціннісну орієнтацію етнос може запозичувати зовні або виробляти самостійно.

ональну смуту.

Взаємодія етнічних груп (діаспори) і «материнського етносу» також визначається принципами функціонального внутрішньоетнічного конфлікту.

В ситуаціях, що вимагають від етносу адаптаційної мобільності, боротьба між його внутрішніми альтернативами стає основою, на якій реалізується функціональний внутрішньоетнічний конфлікт, який забезпечує динамізм етнічних структур і служить механізмом спонтанної самоструктуризації етносу в нових умовах. Цей процес може довгий час не усвідомлюватися жодною з груп, що беруть участь у ньому. Мотиви своїх дій люди можуть пояснювати будь-яким зручним для них чином. Проте функціональний внутрішньоетнічний конфлікт створює як би певний «ритм» їх діяльності, її синхронність.

Процес функціонального внутрішньоетнічного конфлікту характеризується формуванням специфічної конфігурації внутрішньоетнічних груп, особливим розподілом етнічної культури, ціннісно-ідеологічних доміант, які сприяють успішному функціонуванню етносу в змінних культурно-політичних обставинах. Це не значить, що внутрішньоетнічний конфлікт створює систему розподілу ролей внутрішньоетнічних груп. Мається на увазі система комунікації, яка «накладається як би поверх існуючої (або відсутньої) на звичайному вербальному рівні». Остання часто має спотворений характер вже через внутрішню конфронтацію членів різних внутрішньоетнічних груп, не охочих чути і розуміти один одного. Комунікація «функціонує швидше завдяки загальній значущості для членів етносу певних доміант, що відносяться не до області ідеології, а до області уявлення про умови і характер дії (етнічні константи), якоїсь загальноетнічної моделі адаптації, що будується на первинній раціоналізації світу, виділенні в ньому полюсів добра і зла, уявлень про те, що таке “ми” і яким чином “ми” можемо проявляти активність в світі» [27].

Кожна етнічна група має свою особливу «роль» у внутрішньоетнічній «драмі». Засвоєння цієї ролі, за допомогою якої для кожного члена етнічної групи здійснюється його зв'язок із загальноетнічною традицією, забезпечує пружність етнічної свідомості. В моменти, коли «роль» слабшає, в діаспорі починається процес розпаду і асиміляції її членів більш широким оточенням. Якщо ж функціональна значущість «ролі» зростає знов, процеси асиміляції як би обертаються назад, етнічність стає одним із вирішальних чинників у житті людей. Така пульсуюча значущість ролі визначається проходженням функціонального внутрішньоетнічного конфлікту, що є основою функціонування етносу, і у свою чергу, обумовлює рухливість меж етнічних груп (груп діаспори): процеси асиміляції і дисиміляції [27].

Функціональний внутрішньоетнічний конфлікт здійснюється на базі певної культурної теми, аспекти якої проектуються на різні внутрішньоетнічні групи і пов'язані з певними ціннісними домінантами. У свою чергу, ці домінанти можуть змінюватися, і тому те коло людей, яке у кожному конкретному випадку підпадає під «етнічну мобілізацію» (гостре усвідомлення людиною своєї етнічної ідентичності), — різноманітне.

Зміна ціннісних орієнтацій, що відбувається в ході функціонального внутрішньоетнічного конфлікту, залежить від внутрішньоетнічних процесів, що переживаються «материнським етносом» і приводить до того, що склад «мобілізованої етнічної групи» на своїй периферії постійно змінюється, конфігурація меж етнічної групи постійно варіюється.

Якщо здійснюється міжкультурна взаємодія етносів, то народом-реципієнтом «можуть сприйматися лише ті культурні риси, які прийнятні з точки зору функціонального внутрішньоетнічного конфлікту, хоча б за допомогою певної корекції і переосмислення. Будь-які культурні риси, які могли б викликати дисфункцію функціонального внутрішньоетнічного конфлікту, даною культурою відкидаються, якщо звичайно не йдеться про загальну кризу культури»[27].

В цілому викладений вище дослідницький підхід дозволяє вивчати внутрішньоетнічний конфлікт як базовий механізм, що забезпечує самоструктурування і ефективне функціонування різних процесів внутрішньоетнічної взаємодії.

Особливо треба відзначити *діяльнісний підхід* до аналізу тих процесів і явищ, які характеризують конфліктну взаємодію представників певного етносу (В. Павленко, С. Таглін), який, з нашої точки зору, є найпродуктивнішим серед вітчизняних досліджень внутрішньоетнічних конфліктів. Це перш за все аналіз основних типів внутрішньоетнічних конфліктів, способів їх профілактики й регуляції.

Серед різних типів внутрішньоетнічних конфліктів особливе значення мають внутрішньосімейні конфлікти, що визначаються конфліктними взаємодіями дітей, батьків і дітей, дорослих представників сім'ї.

Весь спектр конфліктних взаємодій дітей в певному етносі має достатньо ритуалізований характер. Ритуалізовані дії виконують функцію комплексних етнічних антиконфлікторів дитячої поведінки щонайменше в трьох планах. По-перше, створюючи реальний контекст загальних дій прохача і того, хто потенційно дає конкретні речі, «церемоніал» прохання зменшував ступінь «відчуженості» того, хто дає, від прохача і через це зменшував шанси на відмову. По-друге, деякі приспівки фактично забороняли відмову через осміяння (соціальну негацію) відмовника, тобто формували об'єктивні умови безконфліктного вирішення проблеми, яка виник-

ла. Врешті-решт, переносячи увагу дитини з внутрішнього переживання ситуації на виконання (і обов'язково правильне виконання) певної системи зовнішніх дій, ритуалізація міжособистісного спілкування послабляла силу афекту, який в даний момент переживала дитина (це стосується обох учасників спілкування), виводячи афект з фокусу поточних ціннісних переживань малюка і додаючи афекту соціалізованих (а отже, керованих) форм[16].

Необхідно також відзначити, що міжособистісні комунікативні дії, які сприймаються як ритуалізована послідовність поведінкових актів, є матеріальними попередниками розумових дій. Отже, засвоєння подібних розгорнутих дій робить індивіда здатним до свідомої побудови безконфліктної системи соціальних взаємодій. Можливо, що саме впевненість в тому, що діти мають достатньо засобів для вирішення власних конфліктів, примушує український етнос – взагалі дуже чуйний до проблем організації дитячого виховання – несхвально відноситися до фактів втручання батьків (і взагалі дорослих) в «дитячі справи», що було закріплене навіть у рішеннях колишніх волосних судів[16].

Що стосується конфліктів між дітьми та батьками, то в українському етносі переважали: силові шляхи їх вирішення (примушення, тілесні покарання та ін.) на користь батьків («шанування батьків») і різні способи уникнення можливих родинних конфліктів, пов'язаних зі шлюбом дітей (пошук подружжя та ін.).

У свою чергу, при конфліктній взаємодії дорослих членів сім'ї (подружжя, родичі) в різних етносах використовується ціла низка способів попередження і уникнення конфліктів: виведення одного з учасників, домовленості, ритуалізація загальної взаємодії і т.п.

Якщо вийти за рамки сімейної конфліктації в етносі, то можна виділити цілий спектр конфліктних ситуацій і відповідний арсенал засобів їх попередження і вирішення. Це стосується перш за все конфліктів між родами, при порушенні статусу, майнових прав і т. ін.

Внутрішньоетнічні статусні відносини, як правило, строго регламентовані, що дозволяє уникати їх порушення і попереджати безліч конфліктів між представниками різних статусних груп.

Способи психічного захисту цих відносин («надання об'єктивній ситуації значення, що не травмує особистість») можуть реалізовуватися на двох основних рівнях: конструктивно-статусному (або соціально-психологічному) і деструктивно-захисному (або індивідуально-психологічному).

На соціально-психологічному рівні «тупикову конфліктну ситуацію», що відноситься до статусних прав і обов'язків, перевизначали за допомогою «соціально санкціонованих процедур позитивно забарвленої зміни існуючого статусу конфліктерів». Це перш за все інститут побратимства (в основному при військових протисто-

яннях), а також “покумлення та посестринство” (при вирішенні побутових проблем).

На індивідуально-психологічному рівні “тупикові конфлікти”, що стосуються статусних суперечностей, вирішувалися за допомогою відмови від розуміння існуючого конфлікту як статусного. Його переводили в іншу категорію конфліктних зіткнень (наприклад «сімейних») або взагалі відмовляли йому в праві бути конфліктом («на все воля божа!»)[16].

Профілактика майнових конфліктів усередині етносу, прокованих крадіжками, здійснювалася за допомогою “алгоритму попередження утворення об'єктивних передумов конфлікту”. Це оголошення соціально-економічних умов, що роблять можливим злочин; допомога тим сім'ям, які через об'єктивні обставини опинилися в подібних умовах; виявлення і засудження тих, «хто красти посилає», а також вказівка тим, хто хотів піти цим шляхом, його кінцеву «невигоду» і пропозицію ряду формул психологічного захисту як для самого злочинця, так і для потерпілих.

При вирішенні майнових проблем, які могли призвести до конфліктів міжродового рівня, реалізовувалася складна система заходів щодо дистанціювання соціальної групи, до якої належать злочинці, від них самих. Отже, відповідальною за злочинні дії ставала не етнокультурна або сімейно-родова група, а тільки один або декілька її представників.

Міжродові конфлікти також могли регулюватися за допомогою цілого ряду складних довесільних і весільних обрядів: сватання, знайомство батьків, весільні ігри, танці та ін.[16].

Узагальнюючи наведені вище дані, можна констатувати, що саме діяльнісний підхід дозволяє вивчати внутрішньоетнічний конфлікт у контексті обумовленості етнічних особливостей психічної діяльності етнокультурними особливостями в типах і формах практичної діяльності учасників внутрішньоетнічної взаємодії.

Особливий інтерес викликає *психоаналітичне трактування* вирішення внутрішньонаціональних (етнічних) проблем, пов'язаних з національною ідентифікацією. Можливості психоаналізу дозволяють розширити наукове розуміння основних механізмів ірраціонального в етнічних конфліктах.

В післявоєнні роки відмова від початого Т. Адорно і співробітниками аналізу соціально-психологічного фундаменту фашизму породила серед нового покоління німців глибоку психологічну кризу. Німці, що народилися в 40-ві роки, не несли персональної відповідальності за лиходійства фашистського режиму, тобто юридично звільнялися від відповідальності. При цьому післявоєнне покоління повинно було розв'язати проблему національної ідентифікації, оскільки нацистська диктатура в недавньому минулому визначала життя всієї нації, найближчого батьківського покоління.

Молоді німці зобов'язані були або виключити зі своєї свідомості проблему оцінки батьків за допомогою механізмів витіснення, або визнати певний ступінь спадкоємності між їх поколінням і батьками, тобто критично оцінити здійснене в роки нацизму.

Подружжя Мітчерліх здійснило аналіз даної проблеми на іншому історичному матеріалі. Вони показали, що «здорові психіка нації не може бути основана на виключенні минулої історії зі сфери власного досвіду нових поколінь. Прагнення відкинути минуле жорстоко мстить за себе, породжує невротизм і психологічну нестійкість. Минуле має бути «пережито», перероблено свідомістю, а систему ідентифікацій, що скріплює особову самосвідомість, необхідно не зламати, а переосмислити. Звільнитися від відчуття неповноцінності, основанийого на комплексі вини, необхідно не шляхом забуття минулого, а шляхом його критичної переробки, що зберігає нормальну здатність до переживання трагічних моментів історії. При такій переробці досвіду зберігається здатність до печалі як нормальне явище людської психіки і культури, що сприяє балансу емоційного та раціонального компонентів самосвідомості» [8].

Якщо досвід минулого не перероблений, то відбувається заціпеніння відчуттів, вилучення всякої участі в минулих подіях, що призводить до їх маніакального забуття, спотворення образу історії, дереалізації минулого й теперішнього часу. Фрустрована свідомість утрудняє саморефлексію і серйозно ускладнює процес вирішення конфліктів, пов'язаних з проблемою національної (етнічної) ідентифікації.

Таким чином, психоаналітичний підхід дозволяє сформувати більш раціональний, не фіксований на полюсах «безумовного ухвалення - відмови» світогляд (наприклад: уявлення післявоєнного покоління німців про власну національну ідентичність), що дає можливість реалізації внутрішньої свободи вибору, сприяє структуризації демократичного суспільства.

2.2. Дослідження міжетнічних конфліктів

На думку Т.Сулімова, А.Ямскова і В. Шевцова, для виникнення міжнаціонального конфлікту необхідна наявність трьох чинників: певного рівня національної самосвідомості - адекватного, підвищеного або заниженого (останні два сприяють появі етноцентристських устремлінь); критичної маси проблем, що чинять тиск на всі сторони національного буття; політичних сил, здатних використовувати в боротьбі за владу два перші чинники [1].

А.Я. Анцупов і А.І. Шипілов виділяють чотири основні аспекти міжнаціонального конфлікту : етнопсихологічний – загальний компонент національних інтересів у конфліктній ситуації; соціокультурний – руйнівна дія на мову, культуру, релігійні, цивілізаційні нор-

ми; соціально-економічний – відмінність в економічних інтересах та ін.; політичний – боротьба за політичну автономію[1].

Автори вважають, що створення системи врегулювання міжнародних конфліктів може базуватися на поєднанні двох підходів:

- Інституційного: «мається на увазі створення мережі організацій, особливої інфраструктури запобігання і врегулювання внутрішніх конфліктів. Вона має включати в себе інститути національного, регіонального і глобального рівнів».
- Інструментального: «полягає в умілому поєднанні конкретних заходів (інструментів) регулюючої дії на міжетнічний конфлікт. Серед них виділяють тактичні, оперативні і стратегічні рішення». Ці рішення мають таку спрямованість: тактичні рішення - силовий, економічний тиск на учасників конфлікту або налагодження між ними переговорного процесу; оперативні рішення – разові дії, спрямовані на обмеження розширення конфліктів (роз'єднання воюючих сторін і т. ін.) або усунення їх наслідків – облаштування біженців, відновлення комунікацій та ін.; стратегічні рішення – «попередження криз у міжнародних відносинах на основі завчасного створення правових, політичних, економічних і соціально-психологічних умов безболісного вирішення проблем» [1].

Характеризуючи особливості розвитку міжетнічного конфлікту, потрібно відзначити, що конфлікт, який почався, викликає ланцюгову реакцію і залучає до своєї сфери зростаючу кількість людей та інших ресурсів. В. Михайлов вважає, що він розвивається за принципом “лійки” [12], а саме:

Перший етап – утворення «лійки протистояння», початок накопичення образ, формування «образу ворога».

Другий етап – сторони плодять своїх антидвійників за законом «заразливого» підкорення, «одновимірних людей» або «недолюдків».

Третій етап – переростання протистояння в антагонізм і розвертання подій за принципом «дзеркального відбиття»¹²⁶ (практично всі справи і вчинки кожної зі сторін повертаються бумерангом). Це «війна двійників», де дія дорівнює протидії. Пропадають праві й винуваті, залишаються тільки бідуючі.

¹²⁶ Вперше вивчив принцип «дзеркального відбиття» американський вчений Ю. Бронфенбренер на прикладі взаємосприйняття росіян і американців у 60-х роках минулого століття. Цей принцип був також підтверджений іншими дослідниками (аналіз повідомлень вірменської й азербайджанської преси з приводу конфлікту в Нагірному Карабаху та ін.). Отже, підтвердилась ідентичність взаємних звинувачень конфліктуючих сторін.

В цілому у викладених вище дослідженнях (як і в переважній більшості існуючих етноконфліктологічних вимірювань) розглядаються основні передумови та динаміка міжетнічної конфліктації. При цьому міжетнічний конфлікт не розкривається як комплексне, багаторівневе явище, що має свої динамічні та функціональні характеристики.

Найбільш комплексними, з нашої точки зору, є дослідження на основі діяльнісного підходу до аналізу проблем міжетнічної конфліктної взаємодії (В. Павленко, С. Таглін).

Автори відзначають, що методологічний принцип єдності психіки та діяльності дозволяє виявити обумовленість етнічних особливостей психічної діяльності етнокультурними особливостями в типах і формах практичної діяльності різних людських спільнот. Тому спроби насильницької зміни типу (типів) провідної діяльності етносу (в економічній, соціально-психологічній та інших сферах) сприймаються ним як “замах на фундамент фізичного існування даної етнічної групи... безпосередня загроза основам психічної своєрідності спільноти і кожного її члена”. Це призводить до того, що протиставлення інтересів різних етносів може перерости в конфлікт, оскільки дана ситуація починає сприйматися членами етносу як особливо значуща проблема [16].

На думку дослідників, на базі діяльнісної теорії етнопсихогенезу проблему стійкості етнічної психіки можна розв'язати, досягаючи стабільності провідної діяльності етносу, систематичного відтворення базового типу (типів) діяльності етносу від покоління до покоління.

З цієї точки зору економічною основою міжнаціональних конфліктів є взаємне або одностороннє порушення етносами, які спілкуються, власних традиційних систем життєдіяльності. Досить наочно етнічну систему діяльнісних відносин характеризує профіль сукупної діяльності етносу (ПСДЕ), тобто відображення в тій чи іншій формі конкретних видів діяльності в загальній картині життєдіяльності етносу. Пізнавальна цінність ПСДЕ полягає в тому, що він дає можливість визначити саме провідні для етносу типи продуктивної діяльності [16].

Поняття ПСДЕ також дозволяє по-новому подивитися як на проблему тривалого збереження або, навпаки, досить швидкої зміни особливостей етнічної свідомості, так і на проблему прогнозування можливих міжетнічних конфліктів. Досить імовірно, що може виникнути міжетнічне протистояння в тій етноконтактній зоні, де за умови обмеженості відповідних ресурсів вимушені співіснувати етноси з подібними ПСД, тобто з одноманітними формами провідної діяльності. В таких випадках міжнаціональні конфлікти особливо можливі, якщо один із таких етносів починає витіснити інший з якоїсь традиційної для нього сфери діяльності. Наприклад, напружені відносини між селянським населенням Російської імперії

та німецькими колоністами, що мали суто економічну основу. З іншого боку, там, де живуть етноси з різними ПСД, де існує природно створений міжетнічний «розподіл праці», можливо мирне співіснування різних етнічних угруповань [16]. Це свідчить про вагомість впливу економічного чинника (визначає стійкість матеріального життєзабезпечення етносів) на ступінь міжетнічної конфліктації.

На ступінь зазначеної конфліктації особливий вплив має і екологічний чинник. Як показали сучасні етнографічні дослідження, переселення в незвичке природне середовище є найсильнішим стресогенним чинником, який негативно позначається і на психічному, і на фізичному здоров'ї мігрантів. Щоб уникнути виникнення конфліктів при міграції представників етнічних груп, необхідно враховувати екологічні умови як традиційного місця мешкання етнічної групи, так і запланованого місця міграції.

Значущу роль у міжетнічних конфліктах відіграє також соціально-психологічний чинник, що визначає стійкість системної організації етносів [16]. Аналізуючи соціально-психологічні передумови міжнаціональних конфліктів, треба пам'ятати, що будь-яка напруга або загострення відносин у суспільстві, пов'язане із зіткненням інтересів тих чи інших соціальних структур, може за певних обставин набути форми міжетнічних зіткнень. Необхідною соціальною умовою трансформації суспільних суперечностей в етнічні конфлікти є, зрозуміло, існування самих етносів, а в останніх – наявність родової організації людських спільнот, тобто їх утворення за ознакою кровної спорідненості, походження від загального предка.

Етнічна група, консолідована в одне ціле уявленням про загальне походження і систему родинних зв'язків, має певний набір засобів протистояти впливу інших етносів і регулювати психологічну реакцію своїх членів на міжетнічні контакти. Серед таких засобів перш за все треба назвати суспільні стереотипи сприйняття власного (етнічні автостереотипи) і чужих (гетеростереотипи) етносів, регламентація етнокультурних обмінів і запозичень і т. ін. За допомогою таких соціально-психологічних механізмів формувалася, наприклад, психологічна дистанція між представниками різних етнічних угруповань, зменшувалася або, навпаки, підвищувалася оцінка «етнічної небезпеки» певних дій з боку «чужоземців» і т.п., а отже, зменшувалася можливість виникнення міжетнічних зіткнень [16].

Якщо говорити про профілактику міжетнічних (міжнаціональних) конфліктів засобами «народної дипломатії», то вона могла здійснюватися шляхом гальмування дозрівання об'єктивних передумов конфлікту або створення певних соціально-психологічних попереджувачів конфлікту, способів психічного захисту його учасників; уникнення контакту, самоізоляції етносу і т. ін.

Слід також зазначити, що загальним психологічним механізмом етнічної ізоляції є процес формування етнічних стереотипів, тобто

зміцнених уявлень суспільної свідомості щодо типових рис, психічних здібностей, етнокультурних особливостей представників власного та інших етносів. Чим більше культурна відмінність між контактуючими етнічними групами, тим сильніше група схильна розвивати соціально-психологічні механізми контрсугестії, опору чужому культурному впливу у вигляді негативних стереотипів, збільшення соціальної дистанції і завищення власного статусу (Н.Лебедева та ін.). Кандидатури для негативної стереотипізації етнос відбирає, виходячи з власного уявлення щодо тієї загрози його традиційній життєдіяльності, яку несуть представники певного «чужого» етносу. При цьому негативні етностереотипи мають «дзеркальний характер».

Дані механізми не тільки не могли гарантувати безконфліктної взаємодії етнічних співтовариств, а навіть могли спровокувати міжнаціональні конфлікти на основі сформованих негативних гетеростереотипів. Тому багато народів виробили і певні міжетнічні «правила контакту».

До числа перших правил безконфліктного етноконтактування треба віднести вимогу налагодити загальну діяльність двох (або більше) етносів. Характерно, що ця вимога як умова безконфліктної взаємодії етносів може виконуватись як у сфері господарської діяльності, так і на наступних етапах культурної інтеріорізації.

За допомогою таких заходів міжнаціональні конфлікти переводилися не тільки на інший рівень (міжнародний або і міжособистісний), але і в іншу площину (соціально-демографічну і психологічну). Цей шлях зняття міжнаціональних конфліктів – переведення на низький рівень – використовується в народній конфліктології, зокрема українській, досить регулярно. Як свідчать етнографічні дані, на значній території України вказані заходи, зокрема “покумлення”, використовували для встановлення родинних відносин між представниками різних етносів, тобто для уникнення можливості міжетнічних зіткнень, переводячи їх в категорію міжсімейних [16].

Якщо охарактеризувати досвід безконфліктної взаємодії етносів у соціально-психологічній сфері, то загалом можна сказати, що під час тривалого контакту етносів в їх свідомості (як на суспільно-психологічному рівні, так і на рівні індивідуальних уявлень) відбувається процес розмивання суворості етностереотипів або ж їх демонтаж. Умови існування в етноконтактній (яка найчастіше була і прикордонною) зоні примушували населення відступати від безкомпромісних суспільних моральних вимог, зокрема від необачного етнопатріотизму й фанатичної релігійності¹²⁷.

¹²⁷ Подібні компромісні настанови суспільної свідомості могли сформуватися завдяки можливості переведення міжнаціональних конфліктів на інший, як правило низький, рівень. Формуючи загальні негативні уявлення щодо чужих, етнос залишає певну «щілину» між стереотипом чужоземця і обра-

За умови, що дані засоби налагодження безконфліктного співіснування різних етнічних співтовариств вдало (несуперечливо) з'єднуються з ПСДЕ етнічних культур, то в суспільній свідомості контактуючих етнічних груп формуються не тільки позитивні, але й дуже схожі уявлення щодо характерних особливостей представників обох народів. Зрозуміло, що така «позитивна дзеркальність» етностереотипів дуже ускладнює пошук рис для створення «образу ворога», чим і запобігає розвитку можливих міжнаціональних конфліктів.

Таким чином, базуючись на діяльнісному підході до етнопсихогенезу, можна зробити висновок про те, що психогенетичне значення загальної стратегії традиційної етноконфліктології (попередження об'єктивних передумов конфлікту і широке використання засобів психологічного захисту її учасників) полягає у формуванні у членів етносу звичок створення безконфліктних ситуацій співіснування. Народна конфліктологія використовує з цією метою різноманітні засоби, які через їх відповідність традиційній схемі формування розумових дій можна вважати культурними формами інтеріоризації¹²⁸, а саме:

- безпосередня інтерперсональна побудова безконфліктної взаємодії (пошук відповідного природного середовища, утворення міжетнічного розподілу праці, майнові гарантії рівності прав подружжя і т.п.);
- обрядово-ритуальні форми запобігання конфліктам;
- фольклорні тексти-попереджувачі конфліктів (пісні, прислів'я та ін.);
- здатність сформувати безконфліктну взаємодію у власне розумовому плані.

Отже, викладений вище діяльнісний підхід до аналізу міжетнічних конфліктів дозволяє виявити базові механізми взаємодетермінації етнічних властивостей психічної діяльності представників

зом конкретного чужоземця, а потім можливо спокійне спілкування між окремими людьми.

Сама по собі оцінка представника іншого етносу як людини, а не як уособлення етнічного гетеростереотипу зменшує можливість міжнаціональних конфліктів. Проте протиконфліктний потенціал такого сприйняття не вичерпується вказаною обставиною. Адже переоцінка чужоземця зумовлює відповідний особистісний самоаналіз і переоцінку з боку іншого комуніканта. Завишений унаслідок політики етнічної ізоляції власний етнічний статус – одна з передумов можливих міжнаціональних конфліктів – переглядається, стає більш «урівноваженим», тобто менш придатним «пальним» для міжетнічних зіткнень [16].

¹²⁸ Важливий вплив на цей процес роблять етнічні засоби психологічного захисту (ритуалізація, пряме або непряме виведення особи з конфлікту і т.п.). За відсутності можливості прямої зміни «матеріальної ситуації» конфліктної взаємодії ці засоби дозволяють особистості переосмислити ситуацію, перебудувати її в потрібному напрямку для того, щоб уникнути конфлікту [16].

різних етносів і етнокультурних особливостей типів і форм практичної діяльності в процесі міжетнічної взаємодії.

В цілому аналіз основних дослідницьких підходів до найбільш значущих проблем внутрішньоетнічної й міжетнічної конфліктної взаємодії дозволяє зробити такі *висновки*:

По-перше, в більшості існуючих етноконфліктологічних досліджень конфлікт не характеризується як комплексне, багаторівневе явище, що має свої динамічні й функціональні особливості.

По-друге, саме на базі діяльнісного підходу до аналізу внутрішньо- і міжетнічних конфліктів можливо відповідне багатоаспектне дослідження, яке дозволяє виявити основні механізми, закономірності етноконфліктної взаємодії в контексті взаємодетермінації етнічних властивостей психічної діяльності і етнокультурних особливостей практичної діяльності учасників даної взаємодії.

І по-третє. Хоча сучасна конфліктологічна наука і має в своєму розпорядженні великий арсенал методів (стратегій, шляхів, технологій) профілактики, регулювання і вирішення внутрішньоетнічних і міжетнічних конфліктів, практика врегулювання цих конфліктів показує, що далеко не всі вони можуть бути ефективно вирішені за допомогою зазначених вище методів. Тому однією з найактуальніших задач сучасної етноконфліктології є трансформація вже існуючих (на базі системного підходу, з урахуванням особливостей сучасних конфліктних ситуацій) і розробка нових ефективних методів діагностики, прогнозування, попередження, регулювання і вирішення конфліктів у внутрішньоетнічній і міжетнічній взаємодії.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Анцупов А.Л., Шипилов А.И. Конфликтология. - М.: ЮНИТИ, 1999. – 551 с.
2. Ахмедов Т.И., Жидко М.Е. Психотерапия в особых состояниях сознания (История, теория, практика). – М.: АСТ, 2000. - 768 с.
3. Белик А.А. Культура и личность. Психологическая антропология. Этнопсихология. Психология религии: Учеб. пособие. – М.: Российск. Гос. Гуманит. Ун-т, 2001. – 378 с.
4. Гроф К. Неистовый поиск себя. – М.: Изд-во Трансперсонального института, 2003. – 347 с.
5. Гроф С. За пределами мозга. – М.: Соцветие, 1992. – 336 с.
6. Джемс У. Многообразие религиозного опыта. – СПб.: Издательство «Андреев и сыновья», 1992. – 422 с.
7. Емельянов С.М. Практикум по конфликтологии. - СПб.: Питер, 2003.- 400 с.
8. Здравомыслов А.Г. Социология конфликта. – М.: Аспект Пресс, 1995.– С. 90-91.
9. Кинг С. Все предельно: повести, рассказы. – М.: АСТ, 2005. – 668 с.

10. Козер Л. Функции социального конфликта. – М.: Идея-Пресс, 2000.- С. 23-25.
11. Козлов В.В. Личностный рост. Методы и техника. – М.: Изд-во Трансперсонального института, 2004. – 567 с.
12. Козырев Г.И. Введение в конфликтологию: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 176 с.
13. Конан-Дойль А.Скандал в Богемии / Записки о Шерлоке Холмсе. – М.: Дет. лит., 1984. – С.71.
14. Маккена Т. Пища богов. - М.: Изд-во Трансперсонального института, 1995. – 430 с.
15. Мень А. Истоки религии: Природа веры. Человек во вселенной. Перед лицом Сущего. – М.: Фонд им. А. Меня, 2005. – 428 с.
16. Павленко В.М., Тагліні С.О. Етнопсихологія: Навч. посібник.- К.: Сфера, 1999. – 408 с.
17. Пил С., Бродски А. Любовь и зависимость. – М.: Институт Общегуманитарных исследований, 2005. – 384 с.
18. Психология и культура/ Под ред. Д.Мацумото. – Спб.:Питер, 2001. – 718 с.
19. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
20. Психология. Учебник для гуманитарных вузов / Под общ. ред. В.Н.Дружинина. – СПб.: Питер, 2001. – 656 с.
21. Стефаненко Т.Г. Методы исследования этнических стереотипов // Методы этнопсихологического исследования. – М.: Изд-во МГУ, 1993. – С. 3-27.
22. Стефаненко Т.Г., Шлягина Е.И., Ениколопов С.Н. Методы этнопсихологического исследования. – М.: Изд-во МГУ, 1993. – 275 с.
23. Тимоти Лири. Мы в ответе за свою божественность // Записки Rider. – 1996. – №4. – С. 12–15.
24. Уилбер К. Безграничное: восточные и западные стратегии саморазвития человека. – К.: Psylib, 2004. – 324 с.
25. Фейдимен Д., Фрейгер Р. Личность и личностный рост. – Вып. 1. – М., 1991. – 150 с.
26. Voirguignon E. Psychological anthropology / Ed. F.L.K. Hsu Cambridge (Mass), 1998. – 352 p.
27. <http://ethnopsychology.narod.ru/basicideas.htm#a26>

ПАТОЛОГІЧНІ СТАНИ СВІДОМОСТІ

В психіатрії (Бачериков М.Є., Михайлова К.В., Гавенко В.Л. та ін.) у структуру свідомості включають:

1) свідомість власного «я» (аутопсихічне орієнтування) - свідомість частин свого тіла, їх взаємозв'язку («схема тіла»), розташування свого тіла в просторі й усвідомлення себе як особистості з її багатоманітними формами взаємостосунків із суспільством;

2) свідомість наочного світу (аллопсихічне орієнтування) - правильне віддзеркалення об'єктів зовнішнього світу й їх взаємозв'язку, правильне віддзеркалення просторово-часових категорій (оцінка простору, минулого відрізка часу, віддаленості минулих подій, оцінка в часі майбутніх дій, їх закономірної послідовності і т. п.).

Взаємозв'язок двох вказаних форм свідомості полягає в процесі їх виділення, тобто диференціації та ускладнення. Цей процес дуже тривалий, він охоплює в середньому перші 20 - 25 років життя людини.

Клініцисти виділяють такі властивості свідомості:

1. Ясність свідомості (критерії ясної свідомості) - можливість чітко виділити об'єкти зовнішнього світу й їх взаємозв'язок, наявність самосвідомості, збереження здатності відображати нове і відтворювати наявний запас знань, адекватність емоційних реакцій, здатність здійснювати цілеспрямовану діяльність (усвідомлювати свої дії і керувати ними).

2. Обсяг свідомості - це кількість зв'язків, що виникають у свідомості в даній конкретній ситуації, тобто обсяг усвідомлюваних у даний момент власних переживань і навколишнього оточення.

3. Зміст свідомості - характер асоціацій, що виникають у даній ситуації, є, з одного боку, результатом віддзеркалення об'єктивної реальності, з іншого - результатом взаємозв'язку з минулим досвідом суб'єкта (зміст думок, переживань і т. п.).

4. Безперервність свідомості - здатність усвідомлення взаємозв'язку теперішнього часу та часу, що пройшов, і найближчою перспективою (єдність переживань минулого, теперішнього часу і майбутнього).

Психіатри описують фізіологічні зміни, яких може зазнавати свідомість.

Стомлення - стан, викликаний інтелектуальним або фізичним перевантаженням, вимушеним безсонням. Для нього характерні зниження рівня пильнування, чіткості і чуттєвої жвавості сприйняття оточуючого (контури втрачають свою чіткість; з'являються ілюзорні сприйняття), послаблення уваги (привабливості, концентрації і стійкості); погіршення запам'ятовування і відтворення, зниження сили і диференційованості емоційних реакцій, темпу мислення.

Афектно-звужена свідомість (фізіологічний афект) - коротко-часна бурхлива реакція на емоційно значущу для людини дію, що характеризується зниженням обсягу свідомості, концентрацією уваги на афектогенній ситуації, наявністю афектно викликаних ілюзорних обманів сприйняття, вираженими мімічними, іноді руховими і вегетативними реакціями (афект гніву, люті, несамовитої злості та ін.). У дітей молодшого віку афектно-звужена свідомість виникає як реакція протесту і виявляється у вираженій руховій турботі (дитина падає на підлогу, безладно розмахує руками, б'ється головою об підлогу, голосно плаче). Дуже частою формою є афект страху, що виникає при загрожуючій ситуації (наприклад, напад тварин та ін.).

Розладжена свідомість - це такий патологічний стан, при якому порушуються правильне віддзеркалення в свідомості людини об'єктів зовнішнього світу (алопсихічна дезорієнтація), власного «я» (аутопсихічна дезорієнтація), а також предметно-особистісні та просторово-часові відносини (явища деперсоналізації й дереалізації), можливість зіставити факти в їх послідовності і взаємозв'язку (звуження обсягу свідомості й порушення його безперервності). Ступінь вираженості порушень окремих структурних компонентів свідомості може бути різним, у зв'язку з чим у клінічній практиці можна спостерігати безліч форм порушення свідомості, що виявляються в синдромах різного ступеня складності.

Класифікація розладів свідомості включає в себе:

1. Непсихотичні форми:

Обнубіляція - легке затемнення свідомості при збереженні всіх видів орієнтування і здатності здійснювати звичні дії; при цьому виникають утруднення в осмисленні складності ситуації, смислу того, що відбувається, у тому числі змісту чужої мови. Обнубіляція спостерігається при органічних ураженнях мозку, станах вираженої астенії.

Непритомність - короткочасне повне виключення свідомості, що викликане раптовою анемією мозку різної генези.

Приголомшеність - характеризується стійким послабленням психічних функцій без виникнення якісно нових продуктивних симптомів, різким підвищенням порогу сприйняття у всіх аналізаторах, порушенням синтезу.

Сопор - повне виключення свідомості зі збереженням оборонних реакцій та інших безумовних реакцій.

Кома - повне виключення свідомості, що супроводжується втраченою безумовних рефлексів, у тому числі оборонних реакцій, і появою патологічних рефлексів (хоботковий, хапальний та ін.).

2. Психотичні форми (синдроми затьмарення свідомості):

Синдром деперсоналізації та дереалізації характеризується порушенням самосвідомості й свідомості оточення. Порушення самосвідомості може виявлятися у відчутті відчуженості або зміненості свого тіла (соматична деперсоналізація) або ж різних властивостей своєї особистості (психічна деперсоналізація). Як правило, явища деперсо-

налізації поєднуються з втратою відчуття реальності оточення, симптомом «вже баченого» і «ніколи не баченого» (дереалізація). Для дітей молодшого віку розлади деперсоналізацій абсолютно нетипові, вони починають у рудиментарній формі виявлятися у підлітків і більш виражені вже в юнацькому віці.

Розгубленість - гостре порушення самосвідомості, що виникає, свідомості навколишнього світу і зв'язку між всім тим, що відбувається, у тому числі відношення власного "Я" до навколишнього світу. Хворі втрачають розуміння того, що відбувається, обличчя виражає подив (афект подиву), мова питальна, в поведінці виявляється безпорадність, нерішучість.

Онейроїдний синдром (сноподібне порушення свідомості) - характеризується алопсихічною дезорієнтацією, «перенесенням у світ марень», що переживаються у формі ілюзій або галюцинацій. Хворі вважають, що їм "спеціально показують кадри з їх життя" (марення інсценування), виглядають відчуженими, майже нерухомо лежать у ліжку, на питання відповідають «як крізь сон».

Синдром астеничної сплутаності - виявляється мерехтінням глибини порушення свідомості, швидким виснаженням психічної діяльності, різким поглибленням затьмарення свідомості до вечора. Хворі на початку бесіди можуть чітко відповідати на запитання, потім мова стає невиразною, «бурмочущою», порушується контакт з оточенням. Синдром астеничної сплутаності часто спостерігається у дітей і підлітків і, як правило, в нічний час змінюється делірієм.

Деліріозний синдром (сноподібне затьмарення свідомості) - характеризується алопсихічною дезорієнтацією, впливом яскравих зорових галюцинацій, які мають безпосереднє відношення до хворого, що виражається в різкому руховому збудженні, яскравих емоційних переживаннях (страх), виражених вегетативних реакціях. Деліріозний синдром посідає перше місце по частоті серед синдромів порушеної свідомості у дітей і підлітків і спостерігається при захворюваннях екзогенної природи (гострих інфекціях, інтоксикаціях, травмах голови). Деліріозні переживання у дітей відображають їх запас уявлень, що черпається з казок, як правило, страхітливого змісту, в зв'язку з чим діти переживають страх, із жахом ховаються від галюцинаторних образів, звать рідних. Спомин про пережите в делірії залишається надовго, але емоційна реакція страху швидко згладжується.

Аментивний синдром - стан глибокого затьмарення свідомості з різким пригнобленням психічної активності, відсутністю реакцій на звичайні подразники, їх виникненням тільки на сильні дії (укол, яскраве світло, гучний оклик), фрагментарністю сприйняття, неможливістю осмислити ситуацію, різким руховим збудженням, подальшою амнезією пережитого. Спостерігається при важких інфекціях, інтоксикаціях та інших екзогенних захворюваннях.

Смерковий стан свідомості - характеризується різким звуженням обсягу свідомості, впливом уявлень, не пов'язаних із реальністю,

переживаннями ситуацій, які загрожують життю, руховим збудженням. Характер контакту з оточенням і впорядкованості поведінки залежить від ступеня приголомшеності. Пережите в смерковому стані майже повністю амнезується. Клінічні прояви смеркових станів дуже різноманітні, тому виділяють такі основні форми:

Транс - тривалий смерковий стан, характеризується збереженням автоматизованих дій (амбулаторний автоматизм), у тому числі пересувань на транспорті.

Сомнамбулізм - смерковий стан, що розвивається під час сну. Хворі скоюють цілий ряд автоматизованих дій (перекладають речі, виходять на вулицю, влізають на огорожі і т. п.). Указані стани спостерігаються при епілепсії, особливо в підлітковому і юнацькому віці, а також при неврозах.

Істеричні смеркові стани - психогенно обумовлені порушення свідомості з віддзеркаленням фабули пережитого в поведінці хворого, з його гіперболізуванням і театральністю.

Пуерілізм - смерковий стан, який виникає психогенно, характеризується «віковим регресом особистості», в зв'язку з чим відмічаються дитячі риси поведінки, зміни самосвідомості відповідно до віку, що переживається (лепечуча мова, іноді повзання замість ходьби і т. п.) при одночасній демонстрації навичок дорослої людини (куріння, письмо та ін.).

Псевдодеменція - смерковий стан свідомості з безглуздими формами поведінки і яскравою, гіперболізованою демонстрацією недомства. Самою обкресленою формою псевдодеменції є Ганзерівський синдром - смерковий стан, при якому хворі відповідають не по суті заданого питання («мимо-мовлення», «мимо-говоріння»).

Патологічний афект - афектно обумовлений смерковий розлад свідомості, що супроводжується руйнівними діями і повною амнезією пережитого в хворобливому стані.

Фугіформні реакції - психогенно обумовлений смерковий стан, що виражається безглуздою втечею. Фугіформні реакції можуть виникати в підлітковому віці.

Смеркові стани при екзогенно-органічних захворюваннях мають свої клінічні особливості залежно від характеру основного захворювання і ступеня його тяжкості.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
1. Етнопсихологічний підхід до різних станів свідомості.....	6
1.1. Патологічні стани свідомості.....	10
1.2. Змінені стани свідомості та психоактивні речовини.....	11
1.2.1. Алкоголь.....	13
1.2.2. Чай, кава, какао і цукор.....	15
1.2.3. Опіум та його похідні.....	21
1.2.4. Конопля та її похідні.....	26
1.2.5. Тютюн і псилоцибінові гриби.....	29
1.2.6. Кокаїн.....	33
1.2.7. Психodelіки.....	37
1.2.8. Електронні наркотики.....	51
1.3. Особливі стани свідомості.....	56
2. Конфліктологічні аспекти внутрішньо- і міжетнічної взаємодії.....	65
2.1. Основні підходи до вивчення внутрішньоетнічних конфліктів.....	65
2.2. Дослідження міжетнічних конфліктів.....	71
Бібліографічний список.....	77
Додаток.....	79

Гулий Юрій Іванович
Жидко Максим Євгенович

ОСНОВИ ПРИКЛАДНОЇ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ

Редактор Т.Г. Кардаш

Зв. план, 2006

Підписано до друку 16.10. 2006

Формат 60x84 1/16. Бум. офс. №2. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 4,6. Обл.-вид. арк. 5,25. Наклад 100 екз.

Замовлення 548. Ціна вільна

Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

61070, Харків–70, вул. Чкалова, 17

<http://www.khai.edu>

Видавничий центр «ХАІ»

61070, Харків–70, вул. Чкалова, 17

izdat@khai.edu